
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯТЫН НАУКАБА УОННА ҮРДҮК ҮӨРЭХХЭ МИНИСТЕРСТВОТА
М.К. АММОСОВ ААТЫНАН ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГИ ФЕДЕРАЛЬНАЙ УНИВЕРСИТЕТ
ОЛОНХО НАУЧНАЙ-ЧИНЧИЙЭР ИНСТИТУТА

А.С. Попова

**ОЛОНХО ӨЙДӨБҮЛЛЭРИН БҮДҮМҮК ӨЙ-САНАА
ААН ДОЙДУНУ АНААРЫТЫН БЫҢЫТЫНАН
КӨРӨН ЫРЫТЫ**
**(Олонхо космологической ис хоһоонун логико-
гносеологической ырыты)**

Дьокуускай
2018

УДК113/119:398.2(=512.157)
ББК 82.3(2Рос=Як)

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр институтун Учуонай сэбиэтэ бэчээккэ
бигэргэспитэ

Рецензент:

филос.н.д. *А.С. Саввинов*,
пед.н.к. *Г.С. Попова*

Бэчээккэ бэлэмнээтэ:

пед.н.к. *А.Ф. Корякина*

Попова, А.С.

Олонхо өйдөбүллэрин бүдүмүк өй-санаа аан дойдуну анаарытытын
быһытынан көрөн ырытыты : монография / А.С. Попова. – Дьокуускай :
ХИФУ издательскай дьиэтэ, 2018. – 121 с.

ISBN 978-5-7513-2552-7

А.С. Попова 1996 с. философскай наука доктордара А.Г. Новиков, В.Д. Михайлов салалталарынан суруйбут философия наукатын кандидатын учуонай степенин ыларга аналлаах диссертацията кинигэ быһытынан кинигэ эйгэбэ тахсар. Наука тылын төрөөбүт тылынан сангардар соруқтаах, ааптар бэйэтин тус толкуйун, анаарыыларын, түмүктээһиннэрин сахалыы тылынан суруйар. Манан кини саха наукатыгар бастакынан суол тэлбитэ. Диссертация биир уратытынан В.А. Пропп «Исторические корни волшебных сказок» үлэтигэр Айыы бухатыыра сүдү күүстээх ойуун буолар дигэн санаатын бигэргэтэрэ буолар. Аныгы наука сыаналааһынынан чинчийи түмүктэрэ төһө да мөккүөрдээх буолдуохтара сөбүн иһин, хаһан бабарар наукаба ураты көрүү суолталанар.

УДК113/119:398.2(=512.157)
ББК 82.3(2Рос=Як)

ISBN 978-5-7513-2552-7

©Попова А.С., 2018
©Северо-Восточный федеральный университет, 2018

ИЙИНЭЭБИТЭ

Аан тыл.....	4
Кириитэ.....	15
I БАҦА. Космос куйаарын тутулун уонна туругун, аан дойду олохтонуутун туһунан киһи-аймах өйдөбүлэ.....	21
1.1. Түг былыргы үһүйээннэр өйдөбүллэрэ.....	21
1.2. Былыргы Греция философтарын көрүүлэриттэн билигини наука быһаарыларыгар.....	24
1.3. Биһиги Күммүт планеталарын системата, Сир уонна Сиргэ олох үөскээһинэ.....	28
II БАҦА. Олонхо – саха омуk өйүн-санаатын, билиитин-көрүүтүн сүмэтэ.....	36
2.1. Олонхо үөскээбит кэмэ.....	36
2.2. Олонхо киһи-аймах өйө-санаата сайдарыгар сабыдыала.....	52
2.3. Олонхоҕо аан дойдуну анаарыы.....	60
III БАҦА. Олонхо үс дойдуга.....	66
3.1. Олонхоҕо Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар.....	67
3.2. Орто дойдуга олох үөскээһинэ.....	89
3.3. Олонхолоһун киһи билэр-көрөр дьобурун көрүнгэ.....	101
Түмүк.....	109
Туһаныллыбыт литература.....	113
Сыанабыллар.....	121

Аан тыл

ЮНЕСКО ааҕан таһаарбытынан, Арасыйыаҕа күн бүгүн 136 тыл эстэр-быстар «кутталлаах» туруктаах. Онтон 20 тыл хайыы үйэ өлбүтүнэн аабыллар. Ол аата билиннитэ нуучча тылыттан ураты тыллар бары даҕаны «сүтэр кутталлаахтар» эбит. Маныаха ЮНЕСКО тыл төһө бигэ туруктааҕын 9 киритиэрийинэн быһаарар. Чуолаан, бу тылынан сангарар дьон ахсаана, төрөппүттэр оҕолорун кытта ол тылынан төһө кэпсэтэллэрэ, бу тыл үөрэх, дьыала-куолу, наука, искусство, литература эйгэтигэр төһө туттуллара, уопсастыба бэйэтин төрөөбүт тылыгар сыһыана аахсыллаллар. Тургутан көрүү кэнниттэн тыллары 6 бөлөххө араараллар: «сүтэр куттала суох», «балаһыанһа дьиксиниини үөскэтэр», «тыл сүтэр кутталлаах», «тыл олус улахан кутталга сылдар», «тыл бэрт сотору эстэр туруктаах», «тыл – өлбүт». Саха тылын «дьиксиниини үөскэтэр» диэн ааттанар бөлөххө киллэрбиттэр. Ити бөлөх иннигэр «сүтэр куттала суохтар» диэннэ киирэр тыллар эрэ бааллар. Онон саха тылын туруга олус куһаҕана суох курдук. Ол эрээри саха омугун курдук аҕыйах ахсааннаах норуокка төрөөбүт тылын дьылҕата саамай тыын боппуруоһа буолар. Туспалаах, туһунаннаах омук буоларгын, бэйэн төрүт тылын эрэ мэктиэлирин таһынан, ону үүнэр көлүөнэҕэ ингэрэр суос-соҕотох суолун – төрөөбүт төрүт тылын. Ийэ тыла суох норуот баар буолуон сатамат. Оттон тыла мөлтөөбүт-ахсаабыт, буомурбут-бохтубут омук кэскилэ кэрэгэй. Ити барыта тыл общество олоҕун сайдыытын уратыларыттан быһаччы тутулуктааҕын, тыл туттулуута, сайдыыта уонна ол кэптигэ эмиэ социальнай-экэнэмиичэскэй төрүөттэрдээҕин көрдөрөр. Саха сиригэр бастакынан баһылаабыт колонистар – хаһаактар, түүлээҕи хомуйааччылар, сулууспалаах дьон, танара итэҕэлин үлэһиттэрэ – уопсай ахсааннарынан дуона суох этилэр. Ол иһин олохтоох дьону кытта эйэ-дэмнээхтик олороору, дьыаланы-куолуну ытан бу дойдуну баһылаары, кинилэр бэйэлэрэ сахалыы тылга сыстарга күһэллибиттэрэ. XVIII-XIX үйэлэргэ Саха сиригэр сылдыбыт айанныттар, чинчийээччилэр (холобур, И.А. Гончаров) олохтоох чунуобунньук аймах үрдүк сололооҕор тийэ, сулууспалаах хаһаактар, танара итэҕэлин үлэһиттэрэ бүтүүннэрэ, ойохторугар, оҕолоругар тийэ, олус үчүгэйдик сахалыы сангаралларын, бэл бэйэлэрин икки ардыларыгар эмиэ ити тылынан кэпсэтэллэрин бэлиэтээбиттэрэ сурукка киирбитин билэбит.

Саха сиригэр итинник балаһыанһа саха маассабай үөрэхтэниэр диэри баара. Аҕа дойду Улуу сэриитин кэннинээҕи уонна 50-с сс. киин уобаластартан үлэли кэлбит учуутал, эмчит кыргыттар тыа

сирин оройуоннарыгар анананнар, биир-икки сыл иһигэр сахалыы көнүл кэпсэтэр кыахтаналлара. Кинилэртэн үгүстэрэ олохтоох уолаттарга кэргэн тахсаннар, оҕо-уруу төрөтөннөр, саха ахсаанын ханатыспыттар. Оҕолорун уу сахалыы ииппиттэрэ.

Билигин атын кэм, атын быһыы-майгы, атын балаһыанньа. Билигин нууччалыы билэр буоллун да, атын бытархай тыллары билбэтин суолтата суох курдук. Нуучча тыла судаарыстыбаннай буоларын таһынан, элбэх омук бэйэ-бэйэтин кытта кэпсэтэр-ипсэтэр, хайа баҕарар эйгэҕэ толору туттар уонна туһанар уопсай тыла. Төрөөбүт түөлбөүбиттэн арахтын, иитиллибит тэлгэһэбиттэн тэйдин да, нууччалыы эрэ тылланарын – олохпут чахчыта. Онон, нууччалыы билэрин наадалаах эрэ буолбакка, булгуччулаах. Ол курдук, ханнык баҕарар омук, ордук чуолаан аҕыйах ахсааннаах омук, Арасыйа иһигэр нуучча тылынан атын омуктары кытта бодоруһар, бэйэтин култууратын, ускуустубатын, литэрэтиирэтин, устуруйатын, олоҕун-дьаһаҕын, онтон да атын кыһалбаларын, үөрүүтүн-хомолтогун барытын нууччалыы билиһиннэрэр.

Нуучча тыла Арасыйа омуктарын култуурата бэйэтигэр бүтэн буомуран хаалбатын мэктиэтэ уонна Аан дойду эйгэтигэр тахсарыгар далаһа буолара мэлдьэҕэ суох. Саха олонхото нууччалыы тылбаастамматта буоллар, ЮНЕСКО болҕомтогугар киириэ суох этэ. Эмиэ ити курдук, Николай Лугинов «Улуу хуоннар» диэн дьохуннаах айымньыта нууччалыыттан кытай тылыгар тылбаастанан, Лао Цзы уопастыбатыгар үрдүктүк сыаналаммыта. Билигин саха норуодунай суруйааччыта Николай Алексеевич Лугинов ити уопастыба вице-президиэнинэн талыллан, элбэх өрүттээх үлэни ыыта сылдьар. Чингэтэн эттэххэ, култуура ханнык баҕарар көрүнэ (астан-таҕастан, ырыаттан-тойуктан, тийээтиртэн, литэрэтиирэттэн саҕалаан, успуорт көрүннэригэр тийэ) Аан дойду таһымыгар табыстабына, этэргэ дылы, «өлбөт үөстэнэр». Култуура ити көрүнүнэн сирэйдээн, бу омугу аан дойду барыта билэр буолар.

Күн бүгүн олохпут таһыма үрдээн уонна интэриниэт ситимэ балысханнык сайдан, саха тылыгар тастан киирбит тыл элбээтэ. Нуучча тылын дьайыытын сэргэ, ордук күүскэ английскай тыл сабыдыала улаатта. Аһа баран, «үөрэхтээхпин, киэн эйгэлээхпин» дэнэр киһи английскайды билиэхтээх диэн өйдөбүл үөскээтэ. Аныгы киһи ватсаба, интэриниэтэ суох сатамат, «o'кей, гугл» диэ эрэ кэрэх, туох баар быйытыга хоруйу бэрт кэбэҕэстик булар. Онон сибээстээн күннээҕи кэпсэтиигэ омук тыла бөҕө киирдэ. Тыл олоҕу кытта тэннэ хаамар, сайдар. Ол гынан баран, били «үчүгэй да куһаҕаннаах баҕайыта» диэн өс хоһоонугар этиллэринии, манна кэккэ кыһалбалар үөскээтилэр. Тыл дьүдэйдэбинэ, омук бастаан

маргынаалга, онтон төрдүн-ууһун сүтэрбит, сир-халлаан икки ардыгар тэлбинни сылдыар манкуртка (Чингиз Айтматов) кубулуйар. Онон саха тылын туттуллар эйгэтин кэнгэтии мэлдьитин болжомто киинигэр сылдыахтаабын киһи барыта үчүгэйдик өйдүүр.

Бу хайысхаҕа үлэ балачча ытыллар. Ол курдук ХИФУга, ГЧ уонна ХААНК институтугар төрөөбүт тылга, литератураҕа, фольклорга сыһыаннаах элбэх дьохуннаах үлэлэр бэчээттэннилэр. Ол эрэри, билигин саха тылын инники сайдыытын мэктиэлиэхтээх үрдүк үөрэх уонна академической наука тэрилтэлэригэр сахалыы суруллубут үлэ ахсаана, саха тылынан үөрэтии-чинчийии биллэр-көстөр курдук элбээбэтэ, өссө кэнники сылларга аҕыйыыр сибикилээх. Холобур, сана тэриллибит ФАНО-ҕа сахалыы суруллубут үлэлэр ахсаанна ылыллыбат, нууччалыы эрэ суруллубут аахсыллар буолла. ХИФУга да, ГЧ уонна ХААНК институтугар да ВАК уонна Скопус билинэр сурунаалларыгар тахсыбыт эрэ ыстатыйалар учуонай хамнаһын үрдэтэр баалы биэрэр буоллулар. Итинник ирдэбил саха тылын туттуллар эйгэтин улаханник сарбыйар кутталлаах.

Дьэ ол иһин, хас биирдии киһи саха тыла биһиги күннээҕи олохпутугар, «дьиэ эргиннээҕигэ» эрэ буолбакка, дьыала-куолу, наука эйгэтигэр киэнник туттуллар буоларыгар ис сүрэхтээн кыһаллыахтаах. Маныха төрүт буолуох үлэ элбэх. Туох ханнык иннинэ, наука сахалыы тиэрминнэрин тылдыттарата тахсыбыттарын бэлиэтиир тоҕоостоох. Ол тылдыттар бу бааллар: Русско-якутский словарь общественно-политических терминов. Е.И. Оконешников (1989); Краткий русско-якутский толковый словарь научно-технических терминов. К.Н. Гурьев, Н.С. Николаев (1994); Краткий толковый словарь архитектурно-строительных терминов. С.В. Данилов (1996); Русско-якутский юридический словарь. Алексеев Б.Н., Никонов В.Н. (2000); Русско-якутский терминологический словарь по математике для начальных классов. М.Е. Винокурова (2007); Понятийно-терминологический русско-якутский словарь по психологии. А.П. Оконешникова (2007). Биллэн турар, тылдыттар хаачыстыбалара, таһымнара тустуһунан эрэри, «баар аата баар», этэргэ дылы, тупсарарга, сайыннарарга суол аһаҕас.

Философияны ыллахха, профессор А.Е. Мординов диалектика өйдөбүллэрин тылбаастаан испитэ биллэр. «Хотугу сулус» сурунаал 1982 с. 7, 8, 11 нүмэрдэригэр «Сахаларга философскай өй-санаа үөскээһинэ» диэн улахан ыстыһаны бэчээттэспитэ. Ол үлэ 2010 с. А.Е. Мординов «Избранные труды» диэн икки томнаах кинигэ 2-с томугар киирбитэ. Бу ыстатыйаны тэнинэн, профессор

И. Кант, Г. Гегель, К. Маркс философияларын туһунан саха ааҕааччытыгар анаан «Кыым» хаһыакка таһааттарбыга эмиэ баар. Оччотооҕу цензура, редакура ытарчатын туораан, улуу философтар этиилэрин уу сахалыы тылбаастаабыта холооннооҕо суох холобур буолар диибин. Авксентий Егорович үөһэ ахтыллыбыт улахан ыстатыйатыгар бу курдук суруйар: «Саха норуотун сурук үөскүөн иннинээҕи философията олонхоҕо эрэ көстөр буолбатах. Кини өссө ордук дьэнкэтик саха тылыгар, өһүн хоһоонугар көстөр. Саха тыла кинини соһутар баайын, ууһун-имигэһин ким барыта билэр. Бэл аналлаах философскай өйдөбүллэри дьиннээх саха тылыгар соччо эрэйдэммэккэ тылбаастыахха сөп: бытие – олох, баар барыта, сознание – ой-санаа, мышление – санааһын, понятие – өйдөбүл, сущность – ис-дьин, явление – кестүү, действительность – дьиннээх, истина – дьин кырдык, абсолютная истина – мунутуур дьин кырдык, количество – төһөтө, качество – туоҕа, переход – кубулуйуу, причина – төрүүт, повод – сылтах, необходимость – күһэлэн, свобода – көнүл, время – кэм, пространство – куйаар уо.д.а. Ити холобурдартан көрдөххө, анал философскай өйдөбүллэр сахаларга былыргы үйэтээбиттэн бааллар эбит. Тыл төһө баайа, ис хоһоонун диринэ, ууһа-урана норуот өйө-санаата духовнай культурата төһө сайдыбытын көрдөрөр» (А.Е. Мординов «Избранные труды». Якутск, 2010, том 2, с. 135). Кини суруйарыгар да, сангарарыгар да философскай өйдөбүллэри сахалыытынан дьонно тиэрдэр этэ. Философияны публицистика кизэбигэр киллэрэн маассаҕа бастаан тарҕаппыт кини.

Сахалыы философскай публицистика сайдыытыгар сүңкэн кылааты киллэрбит дьонунан биһиги кэҕкэбититтэн аҕыйах сыллааҕыта туораабыт философскай наука доктордарын Б.Н. Поповы, К.Д. Уткины бастакынан ааттыбын. Кинилэр уонна билигин суруйа-бичийэ сылдьар учуонайдар А.Е. Мординовы утумнаан, киниттэн үөрэнэн философияҕа сыһыаннаах ыстатыйалары, кинигэлэри төрөөбүт тылларынан бэчээттэтэр буоллулар. Ол да гыннар, тылдыт онорулла илик.

Саха төрүт култууратын, итэҕэлин, өйүн-санаатын арыйар, ырытар-ырыналыыр сахалыы суруллубут үтүмэн элбэх ыстатыйа, кинигэ тахса турар. Ити айымньылар бүүс-бүтүннүү наука ирдэбиллэригэр сөп түбэһэллэр диір күчүмэҕэй. Оннук үлэлэр бааллар эрэри, аҕыйахтар. Ол да буоллар, ити үлэлэр билиини-көрүүнү кэмэ суох кэнэтэллэрэ саарбаҕа суох.

Наукаҕа сыстан үлэлээһин чыпчаала диссертация буолар. Наука үлэһитэ, судургутук эттэххэ, учуонай, маннай магистерскай, ол кэннэ кандидатскай, онтон докторскай диссертация көмүскүүр

сыаллаах-соруктаах. Учуонай дьобурун, билиитин-көрүүтүн таһыма сайдан, үрдээн иһэрин туоһута – туһааннаах диссертация. Маны таһынан, диссертация ханнык тылын суруллубута эмиэ элбэҕи этэр эбит. Ол манньык.

Биллэрин курдук, Европа учуонайдара, чуолаан Гегель, киһи аймаҕы (норуоттары) сурук-бичик төһө сайдыбытынан көрөн үс аныгы араараллар эбит. Бастакы саамай үрдүк таһымга суруктаах-бичиктээх омукары (норуоту) таһаараллар, иккискэ – санардыы суруктаммыттары-бичиктэммиттэри (младописьменные народы) киллэрэллэр, оттон үһүс саамай намыһах кэрдиискэ суруга-бичигэ суохтары (бесписьменные племена) туруораллар. Итинник куолулааһыны европоцентризм диэн ааттыыллар. Ол аата, тыл төһө сайдыбыта сурук-бичик нөнүө омука култууратын таһымын сыаналыырга көмөлөһөр. Дьэ ол иһин, тылы «култуура сизеркилтэ» дииллэр эбит.

Көстөрүн курдук, 1996 с. М.К. Аммосов аатынан СГУ философияҕа кафедратыгар ытык Тааттаттан төрүттээх Акулина Серафимовна Попова «Олонхо өйдөбүллэрин бүдүмүк өй-санаа аан дойдуну анаарытын быһыытынан көрөн ырытыы» (олонхо космологическай ис хоһоонун логико-гносеологическай аналиһа) темаҕа философскай наукаҕа кандидатскай диссертацияны А.Г. Новиков уонна В.Д. Михайлов салалталарынан республика наукатын историятыгар аан бастакынан сахалыы суруйан ситиһиилээхтик көмүскээбитэ улахан суолталаах буолбутун сүүрбэттэн таһа сыл буолан баран баардылаан эрэр эбиһпит. Акулина Попова саха тыла наука тылын таһымыгар таһарыгар улахан суолталаах хардыыны онорбута. Маныаха кэмэ-кэрдиитэ, тоҕоһо-болдьоҕо уолдыаспыттарын бэлиэтир сизэрдээх. Ол тохтаный?

Бастакытынан, Республика суверенитетын туһунан декларацияҕа олобуран ылыныллыбыт Конституцияҕа саха тыла нуучча тылын кытта судаарыстыбаннай ыстаатыстаммыта. Иккиһинэн, саха тыла суолталаныр буолбутугар тирэбирэн, национальнай оскуоланы сайыннарыы концепцията утумнаахтык олоххо киллэриллиитэ. Үсүһүнэн, сахатыйыы сибикитэ биллэн, олонхоҕо интэриэс балысханньык үрдээһинэ.

Кырдык даҕаны, олонхону билиэн-көрүүн баҕарааччы элбээбитэ. Оҕо саадыттан саҕалаан, бэтэрээннэр кулууптарыгар тийэй олонхону испэктээкил онорон дьонно көрдөрөр буолбуттара. Оскуола оҕолорун үөрэтэргэ анаан бырагараамманы оноруу саҕаламмыта, үөрэнэр да, үөрэтэр да кинигэ сакаастанар буолбуттара. Олонхоһут оҕолор күрэхтэһиилэрин үтүө үгэһэ олохтоммута. Улуу олонхолор кинигэнэн таһыбыттара. П.А.

Ойуунускай, Г.У. Эргис, И.В. Пухов, Н.В. Емельянов, В.В. Илларионов, Л.Л. Габышева, В.М. Никифоров наука

фольклора к литературе» диэн үлэтигэр: «Народ расценивал события, происходящие в олонхо, не как простую выдумку, а как рассказ о ... начальном периоде истории человечества, рассказ о том, как из небытия возник мир, как появились первые люди, которые его заселили, как из немногих людей преодолевая все мыслимые и немыслимые препятствия, развилось человеческое общество», – диэн суруйбуттаах. Көстөрүн курдук, ааптар былыргы да, аныгы да сахалар олонхону өйтөн онорон, тарбахтан эмэн айыллыбатабын үчүгэйдик өйдүүллэрин ыйар уонна олонхо аан дойдуну анаарыгыта киэн, дирин уонна билии-көрүү үгүс аранатын илдэ сылдьар айымны быһыытынан хайа баҕарар киһиэхэ тийимтиэттин этэр.

Дэлэбэ даҕаны олонхону саха өйүн-санаатын энциклопедията дииллэр. Олонхоҕо тугу барытын булуохха сөп: физикаттан эстетикэбэ тийэ. Ол эрэри олонхо билинни физиканы, химияны, биологияны үөрэтэргэ көмөлөөх буолуо дии санаабарпын. Христианнар Библияларыгар эмиэ туох барыта баарын билэбит. Ити да гыннар, оччоттон-баччаҕа диэри, ити улуу айымны аналтынан эрэ туһаныллара биллэр. Библия уонна наука алтыһыылара элбэҕи этэр. Олонхо Библияттан уратыларын син удумабалатабын, тэннэ тутан көрүллүөхтээх өрүттэрин эмиэ көрөбүн. Бу түгэннэ христианскай итэбэллээхтэр Библия туһаныллар эйгэтин чопчу арааралларын санатаары олонхоҕо сыһыардым. Олонхону иитии-үөрэтии эйгэтигэр туһанарга буолары-буолбаты барытын киллэрэртэн туттунуохха баара. Наһаа «дайбаан» кэбиһэр омсолоох буолуо диибин. Ол оннугар олонхону дыһыннээх анал-чааһын аахсан, уратытын учуоттаан туһаныахха диибин. Олонхо тылынан уус-уран айымны быһыытынан сахалы санаа, сахалы сана, сахалы дорҕоон алгыстаах алаһата буоларын умнар сыһа.

Диссертация халбаннаабат тутуллаах, тыла-өһө туһунан ирдэбиллээх, дакаастабыла олохтоох, саарбаҕа-мунааҕа суох буолуохтаах. Диссертант чинчийэр ньымата, туттар тыла-өһө барыта үлэ сүрүн сыалын ситиһэргэ туһайыллар. Итини барытын сахалы суруйар уустуктардаах. Ордук суол тэлээччигэ. Билигин сахалы тиэрмини оноруу култуурата кэмэ суох үрдээтэ. Чинчийэр үлэ сүрүн ирдэбиллэрин билиһиннэрэр босуобуйалар табыстылар (Торотоев Г.Г. «Чинчийэр үлэ кистэлэнэ: үөрэнэргэ көмө». Дьокуускай, 2014). Онон сахалы суруллубут диссертация элбииригэр төрүөт да, төрүт да баар буолла.

Ол эрэри А.С. Попова диссертациятын «кириитигэр» ыйыллар чинчийии «научнай аппараатын» көрдөрөргө туттулар тиэрминнэр олус тупсаҕай буоланнар, сорохторо күн бүгүн даҕаны

суолталарын сүтэрэ иликтэр. Холобур, «Тема билинни кэмнэ суолтата» (актуальность темы), «Темаға сыһыаннаах үлэлэри ырытыы» (степень разработанности темы), «Чинчийи ньымалара уонна төрүттэрэ» (методология и источники исследования), «Үлэ наукаға сананы киллэриитэ уонна туттуллар суолтата» (научная новизна работы и практическая значимость), «Чинчийи үлэ ис тутула» (структура работы). Биллэн турар, билинни кэмнээби диссертациялар научнай аппарааттара, итиннэ холоотоххо, олус сайыннылар. Ол да буоллар, «бастакы аата бастакы».

Диссертация ис хоһооно эмиэ олонхону үөрэтии оччотооһу таһымыгар эппиэттиир. Билинни чинчийиилэр кээмэйдэринэн киһи элбэби «тутуһуон» сөп. Сайдыыны саба туппаккын. Билигин олонхону үөрэтиигэ наука саамай сонун, сана, хотоойу ньымаларын туһаналлар. Онон олонхо хайдабын-тугун, ис-тас өттүн, тылын-өһүн, иитэр суолтатын, онтон да атын өрүттэрин балачча билбэхтэстибит. Маныха ХИФУ иһинэн тэриллибит Олонхо института киэн хабааннаах кэскиллээх үлэни ытара улахан махталлаах. А.С. Попова диссертацията хайдах суруллубутунан бу институт үлэһиттэрэ бэчээккэ бэлэмнээтилэр. Онон бу таһаарыыга «баар баарынан, суох суоһунан» бириинсип тутуһулунна.

филос.н.д.,
М.К. Аммосов аат. ХИФУ бэрэпиэссэрэ
В.Д. Михайлов

---

*Эрэнэбин-итэгэйэбин икки атахтаах
Эрэйэ-буруйа өлөрүн,
Өлөртөн өлбөт өйүн,
Өйүнэн өлбөт бэйэтин.*

П.А. Ойуунускай «Кыһыл ойуун».

КИИРИИТЭ

ТЕМА БИЛИННИ КЭМНЭ СУОЛТАТА. Аан дойду олоѳун хаамыгыгар ааһан эрэр ХХ үйэ хаһан да буолбатах түргэн сайдыыны, киһи-аймах олоѳун бары өртүн таарыйар тосту уларыһылары онордо. Наука уонна техника балысханлык сайдыыта модун технологияны айан, киһи билэр-көрөр дьобурун кэнэттэ. Онон айылҕа санаттан сана сокуоннарын арыһан, киһи-аймах билиитин үрдүкү кэрдиискэ таһаарда. Бу сайдыы киһи-аймах урукку өйдөбүллэрин салгыы сайыннараһы ирдиир. Ол иһин урукку өйдөбүллэри сөхсүтэн, саналыы ырытан, аттаран көрүү соруға тирээн кэлэр.

Аан дойду хайдах үөскээбитин, Космос куйаарын туругун уонна тутулун, Сиргэ киһи-аймах хайдах үөскээбитин туһунан өйдөбүллэр дьон-сэргэ олоѳор, кини өйө-санаата сайдан иһиитигэр сүнкэн сабыдыаллаахтарын быһыытынан, киһи-аймах өйүн-санаатын биир сүрүн хайысхатынан буолаллар. Бу сүрүн өйдөбүллэри сөпкө быһаардаһына эрэ киһи тулалыыр эйгэтин, олорор планетатын, Космос куйаарын кытта сөптөөх сыһыаны олохтуур, ол эбэтэр бэйэтин тыһыннаах буолуутун хааччыар, хайа суолунан салгыы сайдан иһиэхтээһин быһаарар.

Хайа баһарар омок бэйэтин өйүн-санаатын сүмэтин үһүйээн онорон үйэттэн үйэбэ ильдэ сылдьар. Бу үһүйээннэр көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн, хас көлүөнэ ахсын өйдөнөн, хас көлүөнэ бэйэтин билиитин-көрүүтүн эбэн бүтүн омок үйэлэр усталарыгар муспут өйүн-санаатын баайа буолаллар. Саха омок, атын омоктар курдук эмиэ үгүс үйэлэр усталарыгар ильдэ кэлбит, өй-санаа сүмэтэ онорон муспут барҕа баайынан кини өлбөт-сүшпэт олонхото буолар.

Ханнык баһарар үһүйээн өйдөбүлүн сөпкө ааһан, толкуйдаан, билинни наука ситиһиилэрин кытта тэннээн көрүү, киһи-аймах өйүгэр-санаатыгар, билиитигэр үгүһү этиэн, элбэх эбиилэри киллэриэн сөп. Ол тэнэ олонхо өйдөбүллэрин эмиэ саналыы ааһан, ырытан, наука ситиһиилэригэр дьүөрэли туган көрүү олонхо саас-үйэ тухары ильдэ кэлбит өйүн-санаатын, билиитин билинни көлүөнэбэ тирдии, бу өйдөбүллэри салгыы сайыннарыы буолар. Бу өйдөбүллэргэ олоѳуран омок олорон ааспыт олоѳун умнубатын, омок быһыытынан үйэлэргэ муспут өйө-санаата сүшпэтин ситиһии, тиһэбэр, киһи-аймах хас биирдии омоктан турарын быһыытынан, киһи-аймах өйүн-санаатын сайыннарыы, өссө биир үрдүкү кэрдиискэ таһаарыы буолар.

ТЕМАҒА СЫҒЫАННААХ ҮЛЭЛЭРИ ЫРЫТЫЫ. Аан дойду хайдах үөскээбитин, Космос куйаарын туругун уонна тутулун, Сиргэ киһи олохсуйуутун туһунан өйдөбүллэргэ сыһыаннаах үлэлэри ылан көрдөххө, бу өйдөбүллэр киһи-аймах олоѳун хаамыгын устатыгар

икки суол сүһүбүнэн сайдыбыттара көстөр. Маннайгыта, аан дойду араас омугун үһүйээннэригэр, иккиһэ, философтар ырытыларыгар уонна наука көрдөрүүлэригэр, быһаарыларыгар. Бу чинчийи үлэбэ киһи-аймах олохун устатыгар өйдөбүллэр уларыан, сайдан иһиилэрэ көрдөрүлүннэ, онон темаба сьһыаннаах үлэлэр ол бэрээдэгинэн ырытыллаллар.

Аан дойду араас омугун үһүйээннэригэр Космос куйаарын туругун уонна тутулун, аан дойду хайдах үөскээбитин, киһи-аймах Сиргэ олохсуйуутун туһунан үгүс үһүйээннэр бааллар. Бу үһүйээннэр сүрүн өйдөбүллэринэн аан дойду үс дойдуга араарыллыгыта, аан дойду маһа, Сир хайдах үөскээбитэ, Сиргэ киһи хайдах олохсуйбута буолаллар [12, 26, 29, 30, 31, 68, 75, 79, 80, 107, 101, 113, 116, 142, 145, 157]. Бу үһүйээннэр ис хоһоонноругар, өйдөбүллэригэр аналлаах үгүс үйэлэргэ үһүйээннэр ситимнэрэ, силбэһиилэрэ ыйыллар [9, 40, 41, 42, 43, 46, 62, 75, 102, 125, 127, 128, 129, 130, 156]. Үһүйээннэр айыллыларыын туһунан сабадалааһыннар Былыргы Греция философтарын быһаарыларыттан араас суол натуралистическай, антропологическай, функциональнай, социологическай оскуолалар, позитивистскай этнология уонна XX үйэ этнологиятын быһаарыларыын курдук үгүс хайысхалаба көстөр [66, 78, 79, 141, 147, 158].

Киһи-аймах аан дойдуну, олобу анааран көрүүтэ буоларын быһытынан үһүйээннэр өйдөбүллэрин ырытыыттан Былыргы Грецияба философия үөскээбитэ. Маннайгы философтар (Фалес Милетскай, Анаксимандр, Гераклит, Парменид, о.д.а.) үлэлэриттэн садалаан билинни кэмнэ тийэ философтар аан дойду оһоһулуутун, Космос куйаарын туругун уонна тутулун, Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан өйдөбүллэри сайыннаран испиттэрэ көстөр. Бу сайды геосентрической (Платон, Аристотель, Птоломей, о.д.а.), гелиосентрической (Н. Коперник, Д. Бруно, Г. Галилей), тihэбэр Галактикалар системаларын (И. Кант, К. Циолковскай, о.д.а.) өйдөбүллэринэн сайдыбыта ыйыллар.

Евдокс (IV үйэ б.э.и.) халлаан этиктэрин кэтээн көрүүтүттэн садалаан научнай космология сайдар. Бу научнай космология астрофизика уонна сулустаах астрономия көрдөрүүлэригэр олобуар. Оттон кини теоретическэй төрдүнэн сьһыаннаахтар уопсай теориялара (общая теория относительности), элементарнай частицалар физикалара уонна электродинамика буолар [8]. Сиргэ олох үөскээһинин туһунан наукаба икки улахан теория – панспермия теорията уонна Сиргэ олох бэйэтэ үөскээн сьһыа сайдан иһитин теорията баара этиллэр [17, 18, 19, 54, 108, 109, 110, 111, 112, 138, 144, 148, 150, 151].

Үһүйээннэр өйдөбүллэрэ киһи-аймах аан дойдуну, олобу анаарыыта буолан философияба сайдан испит буоллаһтарына,

---

кинилэр уус-уран айымны быһытынан номохторго, героической эпостарга, остуоруйаларга, о.д.а. уус-уран айымныларга сайдаллар. Чинчийи үлэбэ уус-уран айымны бу көрүнгэрэ маарыннаһар өрүттэрин тэнэ, кинилэр уратылаһар өрүттэрэ, кинилэр сыһаннара, ситимнэрэ ырытыллыбыт үлэлэр көрүлүннүлэр [9, 41, 42, 43, 46, 60, 62, 76]. Автор В.Я. Пропп «Исторические корни волшебных сказок» үлэтигэр олобуран, олонхо героической эпос жанрыгар киирэр диэн этиини (И.В. Пухов, Г.У. Эргис, Н.В. Емельянов, о.д.а.) кытта сөбүлэһэн туран, олонхо уратытынан, кини бухатырдар хорсун сырыылары туһунан буолбакка, ойууннар тустарынан, кинилэр аан дойдуну анаарыылара, охсуһуулара, олохторо эбит диэн сабаҕалыыр уонна «олонхо» диэн уус-уран айымны туспа жанра буолуон сөбүн ыйар.

Олонхону ырытыыга, олонхо үөскээбит кэмэ чуолкайа суоҕа көстөр (Г.У. Эргис, И.В. Пухов). Бу хайысхаҕа автор бэйэтин сабаҕалааһынын киллэрэр.

Чинчийи үлэбэ олонхо өйдөбүллэрин билинни наука көрдөрүүлэрин кытта тэннээн көрүүгэ олонхолор: К.Г. Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотур», И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур», П.П. Ядрихинский «Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыр», К. Уурастырап «Тойон Дьаҕарыма», Э. Эристиин «Буура Дохсун», Н.П. Бурнашев «Кыыс Дэбилэй» сүрүн өйдөбүллэрэ ырытылыннылар. Бу ырытыыга олонхо өйдөбүллэрэ биридэрэ уонна кинилэр көрүүлэрэ наука көрдөрүүлэригэр маарыннаһара көстөр. Автор мантан сизттэрэн, киһи билэр-көрөр дьобурун көрүнгэр киллэрэр.

ҮЛЭ СҮРҮН СОРУГА. Чинчийи үлэ сүрүн соругунан олонхо өйдөбүллэрэ саха омук айылҕаны наука көрүүтүтэн ураты көрүүтэ, туспа, бүдүмүк өй-санаа, билии-көрүү айбыт айымнытын быһытынан көрөн ырытыы уонна онтон сизттэрэн наука көрдөрүүлэрэ, быһаарыылара икки ситэрсииһэхтэрин, силбэһиэхтэрин сөбүн үөрэтии. Итини тэнэ, олонхо өйдөбүллэрин ырытыыны салгыы сайыннарага олук оноруу буолар. Ол инниттэн:

- олонхо өйдөбүллэригэр олобуран, кини үөскээбит кэмин, уус-уран айымны ханнык көрүнгэр киирэрин быһаарыы,
- олонхо өйдөбүллэрин аан дойду өйдөбүллэрин кытта тэннээн көрөн, кини сүрүн өйдөбүллэрин араарыы,
- айылҕа биридэрэ көстүүлэрин көрөллөрүн быһытынан наука көрдөрүүлэрин кытта олонхо өйдөбүллэрин тэннээн көрүү,
- олонхо итэбэли кытта сыһанын быһаарар инниттэн, олонхо өйдөбүллэрин ойууннааһын уонна христианскай итэбэл сүрүн өйдөбүллэрин кытта тэннээн көрүү,
- үһүйээннэри айыы туһунан үгүс быһаарыылары сэргэ киһи

билэр-көрөр дьобурун киллэри, киһи билэр-көрөр дьобуругар олонхолооһун киирэрин быһаарыы,

– олонхо өйдөбүллэригэр олобуран, олонхо аан дойдуну анаарыгытың быстах ырытан көрөргө холонуу.

ЧИНЧИЙИИ НЬЫМАЛАРА УОННА ТӨРҮТТЭРЭ. Чинчийи диалектической материализм үгүс таһымнаах материальной эйгэ туһунан балаһыанньатыгар олобуран, олонхону герменевтика ньыматынан быһаарыы уонна олонхо өйдөбүллэрин билинни наука харабынан көрүү быһыытынан ытыгылына. Чинчийиигэ туттуллубут сүрүн ньымаларынан буоллулар:

– чинчийиллэр матырыяааллары ырытан, арааран толкуйдааһын,

– арааран ытыллыбыт өйдөбүллэри тэннээн көрүү, маарыннаһар, маарыннаспат өртүлэрин быһаарыы,

– маарыннаһар өртүтэрдээх өйдөбүллэри дьүөрэлэһиннэри, кинилэр маарыннаһар өртүтэрин чингэтэн бэлиэтээһин, быһаарыы.

Чинчийи төрүттэринэн аан дойду омуктарың үһүйээннэрэ, номохторо, героической эпостара уонна кинилэри үөрэппит, ырышпыт үлэлэрэ, итини сэргэ билинни наука көрдөрүүлэрэ буоллулар.

ҮЛЭ НАУКАҒА САНАНЫ КИЛЛЭРИИТЭ УОННА ТУТТУЛЛАР СУОЛТАТА. Ытыллыбыт үлэ наукаға сананы киллэриитинэн аағыахха сөп:

– олонхо өйдөбүллэрин наука көрдөрүүлэрин уонна быһаарыыларың кытта ситимнээһин киһи-аймах билиитин-көрүүтүн икки көрүңүн силбэһиннэриигэ киирэр олук буолуон сөбө,

– түң былыргы тылынан уус-уран айымныы буоларың быһыытынан олонхо дьон-сэргэ өйө-санаата сайдарыгар сабыдыалың, инники өртүгэр олонхо өйдөбүллэрин үөрэтии суолтатың ыйыы,

– киһи билэр-көрөр дьобурун араас көрүңнэрин ырытыы, Олонхолооһуну киһи психофизиологической туругун туспа көрүңүн быһыытынан көрөң, киһи билэр-көрөр дьобуругар киллэрии.

Үлэ туттуллар суолтата:

– олонхо өйдөбүллэрин салгыы үөрэтэр олук буолуута,

– айылғаны үөрэтэр наукаларга араас сабағалааһыны онорорго көмөтө,

– киһи психофизиологической туругун туспа көрүңүн быһыытынан көрөң олонхолооһуну үөрэтэргэ олук буолуута,

– олонхону киһи-аймах итэбэлин төрдө курдук көрөң, итэбэл өйдөбүллэрин айылға сокуоннарынан быһаарыыга,

– айылға күүстэрин үөрэтиигэ, атын эйгэни кытта ситимнэһиигэ, атын эйгэ сокуонун билэң, бу эйгэлэри кытары

сыһяны олохтуурга.

ЧИНЧИЙИ ҮЛЭ ИС ТУТУЛА. Үлэ кирииттэн, үстүү түһүмэхтээх үс бастан уонна түмүктэн турар.

Кирии талан ылыллыбыт тема билинни кэмнэ уһулуччу суолтатын арыйар, бу темаҕа сыһаннаах үлэлэри ырытар. Олонхо чинчийиллэ илик өттүн ыйар, чуолкайдана илик боппуруостары таарыйар. Чинчийи үлэ соругунан олонхо сүрүн өйдөбүллэрин ырытыы, кинилэри билинни наука көрдөрүүлэринэн быһаарыы буолара этиллэр. Чинчийиэ туттуллубут ньымаларынан ырытыы, тэннээһин, толкуйдааһын, маарыннатыы, дьүөрэлэһиннэри буолар. Оттон чинчийи ытыллыбыт төрүттэринэн аан дойду омуктарын үһүээннэрэ, номохторо, героическай эпостар, остуоруйалар, олонхо уонна кинилэри ырыппыт, үөрэппит үлэлэр, итини тэнэ айылҕаны үөрэтэр наукалар ситиһиилэрэ буолара ыйыллар.

Маннайгы баска аан дойду хайдах оноһуллубутун туһунан өйдөбүл киһи-аймах олоһун хаамыытын устатыгар сайдан иһиитэ кестөр:

1.1. Аан дойду хайдах оноһуллубутун, Космос куйаарын тутулун уонна туругун, Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан араас омук түн былыргы үһүээннэрин ырытан көрүү.

1.2. Бу өйдөбүллэр философияҕа уонна наукаҕа киһи-аймах олоһун хаамыытыгар сайдан иһиилэрин көрдөрүү.

1.3. Күн планеталарын системата, Сир үөскээһинэ уонна Сиргэ олох үөскээһинин туһунан айылҕаны үөрэтэр наукалар ситиһиилэрэ, ученайдар сабаҕалааһыннара ырытыллар.

Иккис бас олонхону саха омук өйүн-санаатын сүмэтин быһыытынан ырытар:

2.1. Олонхо үөскээбит кэмин быһаарар инниттэн, кини уус-уран айымньы ханнык көрүнгэр кириэрэ сабаҕаланар. Манна В.Я. Пропп үлэтигэр олоһуран, олонхо ойууннааһыны кытта ситимнээһин арыйар, олонхо өйдөбүллэрэ ойууннааһын итэҕэлэ үөскүүрүгэр төрүт буолуон сөбүн сабаҕалыр. Онон, олонхо киһи-аймах түн былыргы айымньыта буолара кестөр.

2.2. Олонхо киһи-аймах түн былыргы айымньыта буоларын быһыытынан дьон-сэргэ олоһор, өйө-санаата сайдарыгар сүнкэн сабыдыала быстахтык ырытыллар, кини аан дойду омуктарын өйдөбүллэригэр төрүт буолбута ыйыллар.

2.3. Олонхоҕо аан дойдуну анаарыы кестүүлэрэ сырдатыллан, кини чинчилэр суолтата чуолкайданар.

Үһүс бас олонхо сүрүн өйдөбүллэрин ырытыыга ананна. Олонхо үс дойдутун туһунан өйдөбүл сабаҕалааһына чуолкайа суоһун ыйан турар, бу өйдөбүлү ырытан чуолкайдааһынна холонуу ытылынна.

3.1. Бу түһүмэх олонхо үс дойдутун ырытыгыга ананна уонна бу дойдулар Космос куйаарыгар бааллара этилиннэ. Кинилэр ситимнэрэ, киирэр-тахсар аартыктара, сыһыаннара ыйылынна.

3.2. Орто дойдуга олох хайдах үөскээбитин туһунан олонхо өйдөбүлэ ырытылынна уонна Сиргэ киһи хайдах үөскээбитин туһунан олонхо өйдөбүлэ панспермия теориятыгар сөп түбэхэрэ бэлиэтэннэ. Сиргэ иччилэр олохсуйуулар, Сиргэ араас таһымнаах олох эйгэтэ баар буолуон сөбүн көрдөрөрө этилиннэ.

3.3. Үһүээннэри айыы туһунан араас быһаарыылар бааллара этилиннэ. Бу быһаарыылары сэргэ киһи билэр-көрөр дьобурун киллэрэн, ону ырытан көрөргө холонуу ытытынна уонна олонхолооһун киһи психофизиологической туругун туспа көрүнүн быһытынан, киһи билэр-көрөр дьобуругар киирэн сөбө этилиннэ.

Түмүккэ олонхо айылҕаны үөрэтэр наукаларга, итэбэлгэ сыһыана, киһи өйө-санаата сайдарыгар сабыдыала бэлиэтэннэ. Бу бэлиэтээһингэ олобуран олонхо киһи олобор-дьаһабар, өйүгэр-санаатыгар сүнкэн суолталааҕа ыйылынна уонна олонхо өйдөбүллэрин салгыы ырытыы, үөрэтии, сайыннарыы хайысхаларын торумнаан көрөргө холонуу оноһулунна.

I бага. КОСМОС КУЙААРЫН ТУРУГУН УОННА ТУТУЛУН, ААН ДОЙДУ ХАЙДАХ ҮӨСКЭЭБИТИН ТУҮНУНАН КИҢИ-АЙМАХ ӨЙДӨБҮЛЭ

Хайа ба҅ар киһи былыр-былыргыттан, бэйэтин оноһуутун, хайдах быһыылаахтык уонна туохтан үөскээбитин, эбэтэр хантан кэлбитин, төрөөбүт-үөскээбит сирин-уотун, тулалыыр эйгэтин, Сир, Халлаан туһунан билэ-көрө сатыыра. Кини маннык билэ-көрө сатааһына көннөрү интэриэһиргээһин эрэ буолбатах этэ. Ол курдук, ыйытыылары ырытан, сөптөөх түмүктэри оноруу, киһи олоһун-дьаһағын сөпкө дьаһанарын, аһын-танаһын булунарын, бэйэтэ чөл сылдыарын, тигэбэр, киһи тыыннаах буолуутун хааччыыра. Ол иһин аан дойду хайа ба҅арар ому҅ар аан дойду хайдах үөскээбитин, Космос куйаарын туругун уонна тутулун туһунан өйдөбүллэр түн былыргыттан баар этилэр. Бу өйдөбүллэр киһи-аймах олоһун устаты҅ар дьон-сэргэ өйө-санаата, билэр-көрөр кыаға сайдан иһитинэн түн былыргы үһүээннэртэн философия уонна наука күн бүгүһнү көрүүлэригэр, быһаарыылары҅ар тийэ уларыян испиттэрэ. Ону үөрэтии туһунан Евсюков: «И здесь особое значение приобретает исследование архаичного мировоззрения. Ведь давно известно, что понять явления целиком можно, лишь проанализировав его в развитии, ибо ничто не существует в неизменном виде, и, постигая феномен в становлении, исследователь изучает само его существо. С такой точки зрения огромную ценность приобретают древнейшие свидетельства духовной культуры человечества: сравнивая их с более поздними данными, можно только представить величину пути, пройденного человеком в познании окружающего мира, и о том, что истоки мировоззрения важны не просто как точка отсчета, но и как имеющий самостоятельную ценность феномен культуры, в зародыше содержащий в себе все богатство развивающихся из него вследствие идей» [40, с. 168].

1.1. Түн былыргы үһүээннэр өйдөбүллэрэ

Үһүээннэр Левин этэринэн: «Мифологическое мышление было необходимым этапом культурной эволюции человечества. Законченный универсализм мифа поглощал все содержание духовной сферы человеческого существования, не оставляя ничего под вопросом. Миф скреплял и освещал любые формы человеческой деятельности. Благодаря тому, что вся хозяйственная и социальная деятельность людей получали в мифе свое высшее объяснение и высшую санкцию, он служил как бы матрицей памяти, по которой

закреплялись полезные для человека и человеческого общества знания» [65, с. 93]. Ол курдук, түн былыргы үйэлэргэ, ол кэмнээҕи киһи-аймах аан дойдуну анаарар өйө-санаата аан дойду хайдах үөскээбитин – космогонической, Космос куйаарын туругун уонна тутулун – космологической үһүйээннэри айбыта.

Үһүйээннэри үөрэтиигэ Америка материгын арийыы кэнниттэн тэннээн көрүү ньыматын туттуу саҕаламмыта. Бу ньыманы туттуу, араас омук үһүйээннэрэ төһө да урагылаахтарын иһин, үгүс сүрүн өттө маарыннаһарын көрдөрбүтэ [78]. Аан дойду хайа баҕарар омугун үһүйээннэригэр аан дойду оноһуллуутун, Космос куйаарын тутулун уонна туругун, Сиргэ дьон үөскээһинин туһунан өйдөбүллэр биир сүрүн хайысхалаахтар. Бу хайысханан үһүйээннэргэ барыларыгар киһи аан дойду үөскээбит өрүттэриттэн турара, эбэтэр төттөрүтүн, аан дойду маннайгы киһи этиттэн-сииниттэн үөскээн тахсарын туһунан, ол эбэтэр, Космос куйаара (макрокосм) уонна киһи (микрокосм) ыкса ситимнээхтэрэ буолар. Онон, киһи Космос куйаарын сорҕото буолара тоһоҕолонон бэлиэтэнэр. Ону тэнгэ киһи дьайыытыгар сыһыаннаах ис уонна тас тутулар (мезокосм) эмиэ Космос куйаарынан ситимнэнэн, кининэн сүрүннэнэн көрдөрүллэр.

Түн былыргы үһүйээннэргэ аан дойду оноһуллуутун туһунан манньк өйдөбүллэр бааллар:

1. Киһиттэн киһи төрөөн иһэрин курдук, Космос куйаарын араас объекта, танаралар бэйэ-бэйэлэриттэн үөскээн-төрөөн иһиилэрэ. Бу көстүү Былыргы Греция үһүйээннэригэр ордук тарҕаммыт [29, 30, 31, 67, 78, 79].

2. Булкааһыктан арахсыы эбэтэр аан дойду үөскүүү сымьыгыттан, о.д.а. үөскээн тахсыы [74].

3. Аан дойдуну танара эбэтэр демиург айан оноруута. Холобур, христианскай итэҕэлгэ Танара аан дойдуну, дьону, үүнээйилэри, харамайдары алта күн устата оноруута [47].

4. Биир объект атын объекка кубулуйуута, эбэтэр объект баар сириттэн булан таһаарыы [78, 79].

Көстөрүн курдук, аан дойду араас омугун үһүйээннэригэр аан дойду үөскээһинэ икки ньыманан: Аяааччы, Танара, демиург айан оноруутунан эбэтэр ханнык эрэ биир суол төрүттэн бэйэтэ үөскээн тахсыытынан быһаарыллар.

Үһүйээннэргэ аан дойду үөскээһинигэр манньк уларыыылар буолаллар:

1. Булкуһа сылдыар өрүттэр – Уот, Уу, Салгын, Буор, сороҕор Эфир тус туһунан арахсыылара.

2. Космос куйаарыгар Сир уонна Халлаан арахсан куйаар үөскээһинэ.

3. Космос куйаарыгар үс дойду: Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар үөскээһиннэрэ.

---

4. Туллубат тутгах – аан дойду үөскээбит маннайгы океаныгар кытаанах сир, аан дойду хайата, эбэтэр аан дойду маһа үөскээһиннэрэ.

5. Үөскээбит куйаар араас эйгэнэн, объекынан, харамайынан туолуута.

Манньык үөскээбит эбэтэр айыллыбыт аан дойду Булкааһыктан уратыгынан буолар:

1. Аан дойду оноһулуутун түмүгэр үөскээһинэ.

2. Биир кэлимэ, киэн-куон куйаардааҕа.

3. Кэм уонна куйаар араналанан араарыллара.

4. Бэрээдэктээбэ, тэриллиилээбэ, биир сокуон уонна дьаһалта баара.

5. Тупсаҕай көрүннээбэ.

6. Аан дойдуга хайаан да олох үөскүөхтээбин, киһи олохсуйуохтаабын туһунан өйдөбүл баара.

Үгүс үһүйээннэргэ аан дойду үөскээбит кэмнээбин быһыытынан, кини суох буолар кэмэ хайаан да кэлиэхтээбэ, киниэхэ баар олох эстэр аналлааҕа этиллэр (эсхатологические мифы). Итини тэнэ аан дойдуну сыгыары уонна туруору үллэри, унаҕа уонна ханаска араары кестөр. Аан дойдуну сыгыары үллэри, ол эбэтэр тэн ахсааннаах өлүүлэргэ-хайысхаларга араараллар. Оттон туруору үллэри аан дойдуну үс суол үллэһиккэ араарар. Сорох үһүйээннэргэ, холобур, Былыргы Индия үһүйээннэригэр бу үллэһиктэри үс дойду (три мира эбэтэр три лока) курдук көрүү барар. Оттон сорох үһүйээннэргэ, холобур, Былыргы Греция үһүйээннэригэр үс дойду чуолкай этиллибэтэр даҕаны, син биир оннук өйдөбүл бэриллэр: Олимп хайата, Сир, Аид дойдута (сир анна). Бу үс дойдуга үһүйээннэр тус туһунан персонажтара олохсуйаллар. Ол курдук, үөһэ – тагаралар, аһыыта суох дьон дууһалара, көтөрдөр, орто – дьон, туйахтаах кыыллар, аллараа – абааһылар, аһыылаах дьон дууһата, хтонической кыыллар [78, 79].

Аан дойду хайдах үөскээбитин туһунан үһүйээннэр истэригэр Сиргэ киһи хайдах олохсуйбутун туһунан өйдөбүл эмиэ киирэр. Бу өйдөбүл эмиэ икки суолунан бэриллэрэ кестөр: ким эрэ анаан айыытынан эбэтэр туохтан эрэ үөскээн тахсыытынан. Айыы туһунан өйдөбүлгэ таһара, демиург эбэтэр культурнай герой аан дойдуну айыыны сэргэ, киһини кыыллар унуохтарыттан, эриэхэлэртэн, мастан, туйтан, о.д.а. онорор. Оттон үөскээһин туһунан өйдөбүлгэ дьон сир анныттан, мастан тахсаллара, соробор маннайгы киһи этиттэн-сииниттэн үөскүүллэрин быһыытынан, аан дойду бары объекта киһитини буоланнар, киһи үөскээһинэ атын объекттар бу көрүннэри сүтэриилэринэн быһаарыллар [78, 79, 116].

Онон, аан дойду үөскээһинин, Космос куйаарын тутулун уонна туругун, Сиргэ киһи олохсуйуутун туһунан аан дойду араас омугун

үгүйээннэригэр: Космос куйаара үөскээһинэ киһи олорор Сирэ айыллыыта Сиргэ киһи олохсуйуута курдук биир сүрүн схема көстөр. Бу схема сүрүн өйдөбүллэринэн үс дойду, аан дойду маһа, айыылар, абааһылар, дьон буолаллар.

Бу маарыннаһыны Евсюков: «...Вопреки видимому многообразию, мифологические картины мира разных народов часто удивительно сходны. Лишь в немногих случаях совпадения объясняются контактами между культурами. А отсюда неизбежно напрашивается вывод, что уже с самого начала человеческое познание двигалось по общему магистральному пути» [40, с. 4] диэн быһаарар.

Былыргы Грецияҕа сүүрбэ биэс үйэ анараа өттүгэр наука сайдыыта сағаламмыта. Бу сайдыы: «Наука, вероятно, не относится к числу феноменов культуры, которое возникает с автоматической закономерностью в различных социумах, приводя в восхищение позднейших историков. Наука возникла единожды, и впоследствии этот «акт творения» уже ни разу не повторился» [65, с. 89].

1.2. Былыргы Греция философтарын көрүүлэриттэн билигини кэмнээҕи наука быһаарыларыгар

Былыргы Грецияҕа философия сайдыбыт төрдүнэн үгүйээннэр ис хоһооннорун өйүнэн-санаанан быһаара саҕааһын, өй-санаа билиитин уонна үгүйээннэр өйдөбүллэрин икки ардыларын ситимнээһин буолар. Онон философияҕа эмиэ аан дойду үөскээһинин быһаарыы сүрүн хайысханы ылар. Ол курдук маннайгы философтар (Фалес Милетский, Анаксимандр, Гераклит, Парменид, Эмпидокл о.д.а.) айылҕаны, Космос куйаарын, аан дойдуну барытын өйдүү, быһаара сатыылар. Былыргы Греция философтарыттан космология сайдарыгар улахан өнгөнү онорбут дьонунан Пифагор, Платон, Евдокс, Аристотель, Аристарх Самосский, Птоломей буолаллар. Пифагор (580-500 сыл б.э.и.) Сири төгүрүк быһыылаах уонна бэйэтин киинин тула эргийэр, халлаан бары эттиктэрэ (Сир эмиэ) Уот киини (Күнү буолбатах) тула эргийэллэр диэн этэр. Бу көрүүнү геоцентрической да, гелиоцентрической да диэн этэр табыллыбат. Ол да буоллар пифагореецтар гелиоцентрической системаҕа суолу аспытара. Бу идея хас да үйэ устата сылдыбыта. Платон (427-347 сыл б.э.и.) Космоһы танара материяҕа кубулуйуутун курдук көрөн, Космоһы дууһалаах уонна өйдөөх харамай курдук быһаарара. Кини хамсаабат Сири тула халлаан эргийэр, оттон планеталар төгүрүк орбита иһигэр араас түргэнинэн эргийэллэр диэн этэрэ. Платон сүрүн өнгөтүнэн Пифагор Сир сфератын уонна планеталар эргиирдэрэ төгүрүгүн туһунан идеятын тарҕаппытыгар сытар [15, 138, 144].

Евдокстан (406-365 снл б.э.и.) сағалаан научнай космология үөдүйбүтэ. Мантан ыла Космос куйаарын кэтээн көрүүнү кытта өйүнэн-санаанан толкуйдааһын дьүөрэлэспиттэрэ [138]. Космос куйаарын моделин өйүнэн-санаанан толкуйдаан онорон көрбүт бастакы киһинэн Аристотель (384-322 снл б.э.и.) буолар. Кини Сири аан дойду киинэ, Сир тобус концентрической дьэнкир сферанан бүрүллэн турар диир уонна Космос куйаарыгар барыта 55 сфераны киллэрэр. Киһи танараттан тэйитиллэн, ый аннынаағы (подлунный мир), уларыя-гэлэрийэ турар ситэтэ суох дойдуга, оттон танара ый үрдүнээҕи (надлунный мир), үйэ-саас тухары уларыйбат, сиппит-хоппут дойдуга анааллар. Аристотель, Сир төгүрүк быһыылаағын билинэн туран, Сири аан дойду киинэ, Космос куйаарын бүтэр уһуктаах бүтэй ғына толкуйдуур. Кини Космос куйаарын көрүүтэ уһун кэмнэ – Коперник, Бруно, Кеплер уонна Галилей кэмнэригэр диэри, космология сайдыытын атахтаабыта [7, 138].

Аристарх Самосской (320-250 снл б.э.и.) – биһиги эрабыт буолуо 280 снл иннинэ гелиоцентрической концепцияны – бары планеталар, ол иһигэр сир эмиэ күнү тула төгүрүк орбитанан эргийэллэрин эппитэ. Бу идея Аристотель идеятыттан быдан судургутун үрдүнэн атын философтар ылыммагахтара. Онон, Аристарх гелиоцентрической системата Коперник сагаттан аһыар диэри умнууга хаалбыта. Урсул этэринэн: «Столь печальная участь гелиоцентрической концепции, нельзя полностью объяснить вмешательством религии. Предпочтение, которое было отдано человечеством геоцентрической системе мира, объясняется особенностями развития самого познания.

Здесь оказал свое воздействие постепенный характер становления человеческого познания в пространственно-временном аспекте... Человек, прежде всего, имел дело с чисто земными условиями и явлениями, и поэтому, встречаясь с неизвестными процессами и объектами, стараясь объяснить их, исходя из понятных, привычных ему представлений, отдавая дань традициям, неземное он объявлял земным, стараясь не изобретать новых гипотез, не умножать сущностей сверх уже известных. Привычное, земное он экстраполировал на весь Космос, и этот последний выглядел не более чем простое продолжение Земли. На человеческое познание существенное влияние оказывал тот факт, что познавательная деятельность началась и продолжалась на нашей планете» [144, с. 48].

Былыргы Греция биир улуу космологунан Птоломей (90-160 снл б.э.) буолар. Кини киллэрбит геоцентрической системата 14 үйэ устатыгар улахан утарсыыны көрсүбэтэбэ. Бу олус уустук система быһыытынан Күн сүүнэ улахан төгүрүмтэнэн Сири тула эргийэр. Хас биирдии планета бэйэтэ туспа кыра эргимтэбэ туттарыллар, бу кыра эргимтэлэр кииннэрэ улахан эргимтэбэ туруору сыталлар. Улахан

эргимтэ бытаанник эргийэр, оттон кыра эргимтэлэр түргэнник эргийэллэр. Онон хас биирдии планеталар Космос куйаарыгар эпицикллар устун хамсыллар. Эпицикллар гипотезалара Птоломей иннинэ хас да үйэ эрдэ этиллибитэ, ол эрээри Птоломей бу гипотезаны көннөрөн, тупсаран биэрбитэ [7, 138, 144].

Былыргы Греция философията айылзаны кытта ситимнээх уонна элбэх танаралаах итэбэлгэ үөрэхтэммитин иһин, кини космологической сүрүннээх этэ. Оттон орто үйэлэргэ философтар иудаизм, мусульманство, христианство курдук биир танара итэбэлигэр олобурбуттара уонна тугу барытын танара айыытынан быһаарбыттара. Ол курдук, орто үйэлэргэ аан дойдуну Танара бэйэтин күүһүн-уоһун кыабынан туоһа да суох кураанахтан айбыта уонна кини модун күүһэ аан дойдуну араначчылыыр, харыстыыр дии саныыллара. Онон, Орто үйэлэргэ былыргы гректэр Космос куйаарын тыыннаабымсытан өйдүүлэрэ уурайан, айар күүс барыта Танараҕа бэриллэр. Бу үйэлэргэ танара үөрэбэ сабардаан Европаҕа наука олох сайдыбата. Танара үөрэбэ Птоломей геоцентрической систематыгар тирэбэрбитэ, онон бу системаны утарыны бопсоро, кини утарсар дыну сойуолаһара.

XV-XVI үйэлэр бүтүүлэригэр дьон-сэргэ өйүн-санаатын сайдытын түмүгэр натурфилософияҕа болгомто күүһүрбүтэ. Ол кэмнэ античной космоцентризм уларыан пантеистической көрүнү ылыммыта, ол эбэтэр Танара айылзаны кытта силбэһэн айылза бүүс бүтүннүү танаратынан көстөр буолбута. Холобур, ол кэмнэ киэнник биллибит немец бырааһа, алхимига, астролога Парацельц айылзаны барытын, оннооһор тыыммат эйгэни кытта тыыннаах, хомуһуннаах биир кэлим гына көрөр. Айылзаны бу курдук көрүү, кинини хомуһун, ап күүһүнэн бас билэ, салайа сатыырга тирдэр. Ол иһин бу үйэлэргэ араас магиянан, астрологиянан, хиромантиянан, алхимиянан о.д.а. дьарыктаныы элбиир [15].

Дж. Бруно аан дойдуну танараны кытта силбэһиннэрэн, бүтэр уһуга суох Космос куйаарын өйдөбүлүгэр тийбитэ. Бу өйдөбүл Н. Коперник (1473-1543) планеталары Күнү тула эргитэн уонна Ыйы, бэйэтин киинин тула эргийэр Сири эргитэн, планеталар хамсааһыннарын сүрдээх судургутук уонна итэбэтиилээхтик быһаарыахха сөбүн көрдөрбүтэ. Онон Сир Космос куйаарын киининэн аабыллыбыта, эбэтэр гелиоцентрической система өйдөбүлэ киирбитэ. Бу система Космос куйаара бүтэр уһуга суоһун уонна, Космос куйаарыгар тэннээтэххэ, Сир олус кыра кээмэйдээһин көрдөрбүтэ [15].

Космология сайдытыгар И. Ньютон уонна У. Гершель үлэлэрэ улахан кылааты киллэрбиттэрэ. И. Ньютон (1643-1727) икки эттик тардыһар күүһүн арыян, Сири тула эргийэр Ыйы орбитаттан

таһаарбат күүһү быһаарбыта. Англия астронома У. Гершель (1738-1822) космологияға киллэрбит улахан өнгөтүнэн, телескобунан көрөн, Космос куйаарыгар толбоннору булуута буолар. Кини бу арийыгытынан внегалактической астрономия үөскээһинигэр олук буолбута [138].

XX үйэҕэ наука модун сайдыыта араас күүстээх прибордары айан, киһи билэр-көрөр дьоһурун кэнэтэн, Күн көннөрү сулус буоларын уонна кини Космос куйаарын туох да уратыта суох галактикатыгар баарын быһаарбыта. Өссө эбиитин биһиги галактикабыт курдук олус элбэх галактикалар бөлөхтөнөн Космос куйаарын биир эттигэр эрэ буолаллара, оннук эттиктэр олус элбэхтэрэ биллибитэ. Бу үйэ сағаланыытыгар Россияға космизм идеята киэнник тарҕаммыта. Ол төрүөтүнэн Россия XIX үйэтээҕи философтарга киһини атомнар эрэ холбоһуктарын курдук көрбөккө, кинини тулалыыр айылҕаны кытта силбэһиннэрэн көрүүлэрэ буолбута. Россия космизмын айылҕа үөрэҕин сайдыытын кытта ыкса ситимнээх уонна айылҕа үөрэҕин үөртээччилэринэн сайдыбыт хайысхатыгар Н. Умов, К. Циолковскай, В. Вернадскай улахан суолтаны ылбыттара [15, 144].

К.Э. Циолковскай үлэлэригэр Космос куйаарын үөскээһинин сиһилии ырышпыта уонна киһи Космос куйаарыгар тахсын сөбүн эппитэ. Итинни тэнэ, Космос куйаарыгар арааһынай сайдыылаах цивилизациялар баар буолуохтарын сөбүн ыйбыта. Бу идеялары Циолковскай иннинэ атын учуонайдар эмиз эппиттэрэ буолан баран, кини эрэ теоретическай космонавтика олохтоноругар тийэ сайыннарбыта [144, 151].

1916 с. Эйнштейн сыһыаннаахтар уопсай теорияларын аһаҕыттан ыла теоретическай космология сайдан барбыта. Ол кэнниттэн уонча сыл устата Космос араас моделин онорон көрбүттэрэ. Олортон уларыйбат Космос куйаарын туһунан теория уонна «Улахан тоҕо тэбии» теория болҕомтону ылаллар. Г. Болди, Т. Голд, Ф. Хойл киллэрбит «Уларыйбат Космос куйаарын» теорията идеальная космологическай принципкэ олоҕурбута. Бу теория этиитинэн Космос куйаарын туруга хаһан да уларыйбат. Космос куйаарын бары өтгө тэн чиннээх буоларын курдук веществолар быыстала суох биир кэм түргэнинэн үөскүүлэр. Бу теория 1965 с. эрдэтээҕи Космос куйаара олус итии туруктана сылдыбыта дакаастаммытын кэнниттэн сыһанан ааҕыллыбыта. А. Фридман 1922 с., Ж. Леметр 1927 с. киллэрбит «Улахан тоҕо тэбии» теорията Н. Коперник космологическай принцибигэр тирэҕирбитэ. Бу теория этэринэн 20 млрд. сыл анараа өттүгэр Космос куйаарын кэнээһинэ сағаламмыта. Адьас кылгас түгэн иһигэр ядернай реакция барар, Космос куйаарын гелийэ бүтүннүүтүн кэриэтэ холбоһон, сыһыа уустук химическай реакциялар бараллар. Космос куйаара төһөнөн кэниир да, соччонон сойон иһэр [7, 138].

1902 с. Дж.Х. Джинс биир састааптаах вещество туох эрэ төрүөттэн хойуннабына, тус туһунан арахсарынан галактикалар үөскээһиннэрин быһаарбыта. Галактика сүүнэ улахан куйаары сабардьыр уонна кини газ-быыл былыттарыттан сулустар үөскээн иһэллэр. Саҥа үөскээбит сулуска ыарахан химической элеменнар, холобур, углерод, кислород, неон молекулалара үөскүүр термоядернай реакциялар барар кыахтаныар диэри, сулус киинэ ыгыллар, температурата үрдүүр. Ыарахан элеменнар үөскээһиннэриттэн сулус сыһыа сойон иһэр. Оттон кини киинигэр водород бүттэбинэ, сулус сүүнэ улахан кыһыл гигант буолар. Сорох сулус ыгыллыы түмүгэр манан карликка эбэтэр «хара дьөлөбөскө» кубулуйар. Маннык «хара дьөлөбөстөр» гравитационнай хонуулара олус күүстээх буолан, оннооҕор күн сарданата кыайан төлө көтөн тахсыбат [7, 138].

Галактикаҕа араас суол күн планеталарын ситемалара уонна арааһынай көстүүлэр баар буолуохтарын сөбүн туһунан К.Э. Циолковскай «Эфирный остров» диэн үлэтигэр сиһилии ырытан көрбүтэ [151].

Билинни көмнэ Космос куйаарын икки модела баар: маннайгы модель – Космос куйаара мэлдьи кэңии турара (открытая модель), иккиһэ – Космос куйаарын кэнээһинэ тохтуур, онтон кыччаан барыахтаах (закрытая модель) [138].

1949 с. сулустар икки ардыларынаабы куйаарга магнитнай хонуу баара, бу магнитнай хонуу биһиги Галактикабыт ньуурун кытары кэккэлэһэ сыгара, кини Галактика спиральной салаатын устун барара уонна Галактика быһыытын-таһаатын тутара биллибитэ. Итини тэнэ Космос куйаара бүтүннүүтэ космической сарданалааҕа быһаарыллыбыта [7].

1.3. Биһиги Күммүт планеталарын системата, Сир уонна Сиргэ олох үөскээһинэ

Күн планеталарын системата үөскээһинин туһунан үс улахан теория киһи болҕомтотун тардар [7, 138]:

1. Турбулентность теорията.

Бу теорияны Р. Декарт 1644 с. эппитэ. Ханнык эрэ биллибэт эфиринэн туолбут куйаарга бүтэй орбиталар устун хамсааһын барыахтаах. Бытархай частицалар үлтүрүйэн Күн иһигэр мусталлар, оттон арыый улахан частицалар холорукка ытыллан Күнтэн тэйэн, планеталар үөскүүлэр.

---

2. Мунньулуу теорията.

1785 с. Г.Л. де Буфон Күнү кытта комета харсыһытыттан Сир үөскүөн сөбүн эппитэ. XX үйбэ Дж. Джинс, Г. Джефрис Күн аттынан ааһан иһэр ханнык эрэ сулус Күнтэн улахан протуберанцы тобо тардан ылын сөбүн, бу газтыны протуберанец хойдон уонна үлтүрүйэн, сойон планеталарга кубулуйуон сөбүн ыйбыттара.

3. Тумарык теорията.

а. 1755 с. И. Кант, 1796 с. П. Лаплас сабаҕалааһыннарынан, аан маннайгы тумарык бытааннык эргийэр газ-былыт эбит. Бу былыт ыгыллан истэҕин ахсын, киинтэн тахсар күүстэр былыт тас өртүгэр иилэри үөскэтэллэр. Бу иилэртэн планеталар үөскээн иһэллэр.

б. Планеталар системалара үөскээһиннэрин туһунан билинни кэмнэҕи сабаҕалааһынар үөскүүлэригэр О.Ю. Шмидт уонна В.С. Софронов үлэлэрэ улахан суолтаны ылаллар.

Биһиги планетабыт системата үөскээбит уопсай хартыныатын маннык ойуулуохха сөп. 5 млрд. сыл анараа өттүгэр магнит күүстээх сурааһыннарынан туолбут газ-быыл былыттан Күнү үөскэтэр маннайгы киин хойдон барар. Таһынааҕы газ араҥа сойон истэҕин ахсын сана частицалар үөскээһиннэрэ саҕаланар. Маннай итинни тулуйар металллар частицалара, онтон температура намтаан истэҕин ахсын түргэнник паар буолар муус кыырпахтар үөскүүлэр. Күн үөскүүр маннайгы тумарыгар быыл кытаанах частицалара сойоллор уонна экватор ньуурунааҕы вещество чараас диискэтигэр түһэллэр. Бу частицалар газ атомынааҕар быдан ыараханнар, онон быыл диискэбэ мустан иһэр. Тымныы быылтан үөскээбит чараас диискэ, син биир тымныйбыт газ былытын курдук, тардыһар күүһэ мөлтөх, онон быыл частицалара күүстээх тардыылаах сиргэ мусталлар. Түмүгэр, сулустар икки ардыларыгар быыл мунньулуулара үөскүүлэр. Кинилэр тардыһыылара күүстээх буолан, бэйэ-бэйэлэрин кытта тардыһыылаах быыл хомуохтара, эбэтэр планетозималлар (астероид саҕа кээмэйдээх) үөскүүлэр. Орбита устун эргийэ сылдьар планетозималлар харсыһаллар. Бу харсыһыга кыра хомуохтар алдьаналлар, бытарыйаллар. Олус кыра хомуохтар холбоһоннор вещество кытаанах көһөнөлөрүн үөскэтэллэр. Улахан планетозималлар бу веществолары бэйэлэригэр тардан ылаллар, онон планетозималлар планета кээмэйигэр тийэ улааталлар. Планеталар тардар күүстэрэ орбиталары быыл бытархай хомуохтарыттан ыраастыыллар. Күн планеталарын систематыгар 100 млн. устатыгар планетозималлар холбоһоннор планеталары, кинилэр аргыстарын үөскэспиттэрэ [7].

Күн сүрдээх улахан энергияны таһаарар, онон кини температурата үрдүгэ бэрт буолан, аттыгар баар чэпчэки веществолар паар буолан көтөллөр. Ол иһин Күн аттынааҕы планеталар кытаанах, таастыны матырыйаалтан үөскүүлэр. Ону тэнэ бу планеталар маассалара кыра

уонна кинилэргэ водород, гелий аҕыйах. Күн планеталарын систематын тас өртүнээҕи температурага намыһах, онон мууһурбут веществолар ууллубаттар. Бу диэки балайда улахан маассалаах планеталар үөскүүллэр, кинилэргэ водород уонна гелий үгүс. Күн планеталарын систематын тас өртүнээҕи планеталара төһө да улаханнарын иһин кытаанаҕа суохтар, кинилэр үгүс өртүлэрэ водородтан уонна гелийтэн тураллар. Аргыстардаах ханнык баҕарар планета күн планеталарын систематын сокуонунан эргийэр. Ол курдук, кини бары аргыстара планета экваториальной ньууругар сыталлар уонна үкүлэрэ бэйэлэрин тула биир хайысханан эргийэллэр [7, 138].

Сири үөскэпит планетозималлар харсыһалларыгар ууллаллар, онон ууллубут, убаҕас Сир итии киинин үөскэтэллэр. Радиоактивнай үрэли барар буолан, Сир киинэ билингэ диэри итии уонна убаҕас. Манньк киингэ олус күүстээх химическай дифференциация, ол эбэтэр ыарахан элеменнэр уонна чэпчэки элеменнэр арахсыылара барар. Тимир үгүс өртө киингэ хаалар эбит буоллаҕына, Сир мантията водородтан, кремнийтэн, магнийтан турар. Чэпчэки кремний боруодалара үөһэ дагдайан тахсаллар. Ити курдук континент үөскээн барар [7, 138]. Бу үөскээбит континенттарга: «Древнейшие породы найдены в Антарктиде, на юго-западе Гренландии и в Советском Союзе (в Карелии, на Кольском полуострове, в Сибири)» [155, с. 97].

Ити курдук үөскээбит Сиргэ олох араас көрүнэ үөскээн барар, Сиргэ олох үөскээһинин туһунан теориялартан биирдэстэринэн сыыйа сайдыы теорията буолар [15, 54, 109, 110, 148]. Кини сайдыбыт төрдүнэн элеменнэр Космоска тарҕаныылары астронимическай уонна астрофизическай көрдөрүүлэрэ буолаллар. Бу теория этэринэн, Сир үөскүүрүгэр уонна Сир үөскээбитин кэннэ углерод судургу холбоһуктара сылаас уонна күн энергиятын күүһүнэн уустук холбоһукка кубулуйаллар. Сиргэ барар химическэй уларыыы сүрүн энергиятынан күн ультрафиолетовай сарданарыыта буолар (ол кэмнэ озон экранна суоҕа). Сабаҕалааһын быһыытынан, ол саҕанааҕы үгүс органическай уларыыылар сана үөскээн эрэр атмосфераҕа буолбуттара. Судургу газтар күн энергиятын сабыдыалынан үгүс уларыыылары бараллар. Тийэбэр кинилэртэн билинни организм састаабыгар киирэр арааһынай уустук холбоһуктар үөскүүллэр. Бу холбоһуктар ол кэмнээҕи муораҕа түһэннэр салгыы үгүс уларыыылары бараллар. Онон ол кэмнээҕи маннайгы муораҕа молекула таһымыгар сыыйа сайдыы саҕаланар. Гидросфераҕа уустук холбоһуктар (холобур, полупептидтар) элбээтэхтэринэ коацерватнай таллактар – кыра (хас да микрон) кээмэйдээх органическай холбоһуктар үөскүүллэр. Хас эмэ мөлүйүөн сыл (эбэтэр хас да сүүс мөлүйүөн сыл) буолан баран, кинилэртэн аан маннайгы

микроорганизмнар холбохуктара үөскүүллэр. Ол холбохуктартан сыйга сайдыы түмүгэр билинни араас суол органической эйгэлэр үөскүүллэр.

Сиргэ олох үөскээһинин туһунан иккис сабажалааһынынан, Сиргэ олох Космос куйаарыттан үөскээһинин туһунан идеялар буолаллар. Өссө 1802 с. фон Маршалл бу идеяны киллэрбитэ, кини Сиргэ олох үөскээһинин Космос куйаарыттан кэлэр метеориттары кытта ситимнээбитэ. 1865 с. Г.Э. Рихтер панспермия уонна эволюция идеяларын холбоон, тупсаран, научнай көрүнгэ киллэрбитэ [18].

Панспермия теорията этэринэн олох Космос куйаарыгар барытыгар баар уонна кини Космос куйаарын биир эттигиттэн атын эттигэр көһүөн сөп. Бу теория икки хайысхалаах: маннайгыта, Космостан метеориттары, Космос быылын, космозойдары кытары кып-кыра организм эбэтэр организм үөскэбэ кэллэр. Бу хайысханы Г.Э. Рихтер, У. Томсон (Кельвин), Гельмгольмс тутуһаллара. Иккис хайысханы Св. Аррениус киллэрбитэ. Кини этэринэн олох кып-кыра үөскөхтэрэ Космос кып-кыра быылын кытары күн сарданатын күүстээх баттааһынынан Сиргэ бырабыллар. Кинилэр Космос куйаарын устун күн сырдыгын түргэни саба түргэннээхтик сылдыаллар. Манник үөскөхтэр сүүрээһинэрэ Космос куйаарыттан, атын планеталар системаларыттан, үйэ-саас тухары кэлэ-бара, хамсыы сылдыаллар. Онон, планетаттан планетага бырабыллан, сөп түбэхэр усулубуйалаах планетага олобу үөскэтиэхтэрин сөп. Св. Аррениус быһаарыытын кэнниттэн бу идея киэнник тарфаммыта. Метагалактикага бары галактикалар тэн уонна кэлим гына мусталлар, онон Күн планеталарын системата үөскээһинэ уонна Сиргэ киһи олохсуйуута Космос куйаарыгар туспа араарыллан көстүбэтин быһыытынан, Космос куйаарыгар олох үйэ-саас тухары баарын уонна Сиргэ кини салгыы сайдыбытын туһунан бу теория этиитэ, кини күүстээх өртө буолар [18].

Геохимия өртүттэн көрөн, В.И. Вернадский бу теорияны ылыныахха сөбүн ыйар. Кини этэринэн, Космостан тыыннаах вещество кэлиитэ геологической эра иннинэ сафаламмыт буолуон сөп. Оччотугар бу теория геологической кэм устатыгар үөскээбит олох туһунан өйдөбүлү уларыппат. В.И. Вернадский бу теория биологической өртүн кытта сөбүлэспэт. Св. Аррениус микроорганизмнар (буолаары буолан биир тэн кээмэйдээх) афыйах көрүһүнэриттэн Сиргэ баар араас организмнар үөскээн тахсалларын ыйар. Оттон В.И. Вернадский этэринэн геологической кэм устата тыыннаах организм көрүнгэ уонна ууһа эрэ сыйга уларыан иһэр [17, 18, 19, 20, 21, 56, 130].

К.Э. Циолковской «В каких частях земной поверхности прежде всего началась жизнь?» диэн үлэтигэр Сиргэ уустук холбохуктар

муораға уонна акыйаанна үөскүөхтэрин сөп диэн киэнник тарҕаммыт теорияны кытары сөбүлөспэтин этэр. Кини муора уонна акыйаан үрдүгэр долгуннар, муора уута туустаах уонна үрдүк уларыйбат температуралаах буолан, оттон муора түгэҕэр хараҥа, уу суурадаһыннара уларыйбаттара, температурата биир кэминэн турар буолан, уустук холбоһуктар үөскүүллэригэр муора эбэтэр акыйаан үрдэ да, кинилэр түгэхтэрэ да табыгаһа суохтарыҥ ыйар [151].

Оттон салгынна уустук организм үөскүөбүн күүстээх тыаллар мэйидииллэрин, онно организм үөскүүр матырыйаала суоҕун этэр. Кытаанах уонна убаҕас эттиктэр хайаттан ардах, быыл буолан сиргэ түһэллэр, ол эбэтэр атмосфераҕа хаалбаттар. Сир үрдүгэр, атыннык эттэххэ салгын акыйаанын анныгар баттааһын күүскэ уустук организм үөскүүрүн мэйидиир, онон К.Э. Циолковскай уустук холбоһук үөскүүрүгэр тоҕоостоох сириҥ: «В реках и озерах условия были лучшие. Еще лучше было в мелководьях, небольших пресноводных вместилищах, защищенных горами или хоть небольшими возвышениями. Там не было разрушительных сил бури и течений, сила тяжести тел, погруженных в жидкости, почти уничтожилась, было большое разнообразие температуры, освещения и достаточно материалов в растворах (они приносились в озеро с гор ручьями и реками)» [151, с. 265] диир. Температура олус уларыйыта, сырдык күүһэ сана үөскээн эрэр организмна куһаҥаннык дьайыахтарын сөп. Сымнаҕас климат уонна сыыйа уларыйыы сөп түбэһэр. Онон Сир тропическай климаттаах өртүгэр уустук холбоһуктар үөскээн Сиргэ олох саҕаланан сөбүн ыйан туран, кини: «Итак, тропический климат, мелководные довольно обширные бассейны с пресной водой, защищенной возвышениями от бурь и, были наиболее благоприятным местом проявления начал жизни не только на земле, но и на других подобных планетах. Столь же возможно и начало жизни на полюсах, особенно если наклон оси к эклиптике близок к прямому углу. Тогда почти не будет времен года. Между тем планета сначала была горяча, в особенности на экваторе. На полюсах было свежее, и потому там могла начаться жизнь прежде всего. Для планет же наклонных, холодная зима могла препятствовать зачатию жизни в полярных областях. Правда, огромное количество углекислого газа в воздухе делало и полярные зимы теплыми» [151, с. 265] диэн Сир полостарыттан олох саҕаланан сөбүн ыйар.

Сиргэ үөскээбит организмнар саамай уустук көрүҥнэринэн киһи буолар. Сана үөскээбит киһи диэн уустук организмна өй-санаа сайдарыгар мууһуруу үйэтэ улахан сабыдыалы онорбутун туһунан В.И. Вернадскай: «Возможно как раз и прав А.П. Павлов, который допускал, что ледниковый период, первое оледенение Северного полушария, началось в конце плиоцена, и в это время в условиях

приближающихся к суровым ледниковым, и в биосфере выявился новый организм обладающий исключительной центральной нервной системой, которая привела его в конце концов к созданию разума, и сейчас проявляется в перезоде биосферы в ноосферу» [17, с. 193] диир.

Бу үөскээбит өйдөөх-санаалаах дьон араас уустара, биистэрэ кинилэри тулалыыр тыыннаах эйгэттэн айар дьобурдарынан, өйдөрүнэн ураты буолан, бэйэ бэйэлэрин эрэ кытта ыкса ситимнэнэллэр. Онон тыыннаах эйгэбэ туспа бөлөбү үөскэтэллэр. Кинилэр биир киһи-аймах бөлөбө буолан, сиртэн сиргэ көһөн, тулалыыр эйгэни баһылаан иһэллэр. Ол туһунан: «Пильдуанский человек в Южной Англии в конце плиоцена морфологически отличный от современного человека, обладал уже каменными орудиями из дерева и может быть из кости. Мозговой его аппарат был столь же совершенен, как у современного человека. Синантроп Северного Китая, живший по-видимому в начале постплиоцена в области куда ледник, по-видимому не доходил, знал употребление огня и обладал орудиями» [17, с. 193] диэн В.И. Вернадский эмиэ бу үлэтигэр этэр.

Киэн Космос куйаарыгар Сир туспа тутулан, анал усуллубуйаланан үөскээбэтэбин, Сир курдук элбэх планеталар баалларынан быһыытынан, Сиргэ эрэ олох уонна өйдөөх харамай үөскүүн сөп диир табыгана суох. Ол эрэри билигин кэмгэ атын планеталарга олох уонна өйдөөх харамай баар холобурдара көстө илик. Үгүс учуонайдар сабаҕалааһыннарынан оннук көстүү Космос куйаарыгар баар буолуон сөп. К.Э. Циолковская «Образование солнечной системы» диэн үлэтигэр: «Сознательные организмы жили и вокруг нашего Солнца с тех пор, как оно стало источником интенсивной энергии» [151, с. 60] диир, өссө: «Возможно, что всякое блистающее Солнце, даже и беспланетное, эксплуатируют переселенцы с других угасающих солнечных систем. Для использования лучистой солнечной энергии вовсе нет надобности в планетах (особенно громадных)» [151, с. 60] диэн Космос куйаарыгар өйдөөх харамайдар көһө сылдыахтарын сөбүн ыйар.

Космос куйаарын ханнык баҕарар муннугар олох үөскүүн сөбүн туһунан саҕалааһыны панспермия теорията да, сыһыа сайдыы теорията да утарбаттар. Ол курдук В.И. Вернадский: «Этот поток зародышей идущий из небесных пространств из разных солнечных планет, может происходить извечно и переносить зародыши жизни от одной планеты к другой. Попадая на какое-нибудь планетное тело, они гибнут, если условия существования для них неподходящие, развиваются, если на это есть возможность. Процесс этот может продолжаться и теперь, и быть обыденным явлением» [18, с. 130] диир.

Олох үөскүөн сөптөөх усулуобуйалардаах планеталарга Космос куйаарын хайа баҕарар муннугар олох үөскүөн сөбүн туһунан: «Жизнь широко распространенное, а отнюдь не редкое явление в космосе...расстояние между ближайшими друг к другу пригодными для обитания планетами составляет в среднем 24 световых года. В радиусе ста световых лет от Земли можно надеяться обнаружить 50 таких планет (диаметр нашей галактики составляет 80000 световых лет). Иными словами во вселенной, по-видимому, имеется большое число планет, по своим физическим свойствам очень сходных с нашей планетой. По теории биохимического предопределения мы можем ожидать, что на этих планетах за счет тех типов взаимодействий, которые мы обсуждали, будут возникать биологические системы» [54, с. 313] диэн бу теорияны сайыннарааччылар этэллэр.

Сиргэ баар олоҕу үс суол эйгэбэ: мега-, макро-, микро-, араараллар. Хас эйгэ ахсын тус туһунан дьайсыылар бөлөхтөрө бааллар. Ол курдук микроэйгэбэ гравитационнай, электромагнитнай, күүстээх уонна мөлтөх дьайсыылар киирэллэр. Бу икки эйгэни химическэй дьайсыылар ситимнииллэр. Мегаэйгэбэ гравитационнай, электромагнитнай уонна L-чилиэни кытта ситимнээх дьайсыылар киирэллэр. Бу дьайсыылартан материалнай эйгэбэ куйаар-кэм сыһыаннара үөскүүлэр. Хайа баҕарар эйгэбэ гравитационнай уонна электромагнитнай дьайсыылар тус туһунаннар. Куйаар-кэм хас биирдии эйгэбэ, ол эйгэ уонна аттынаабы эйгэ дьайсыыларын кытта ситимнэнэн үөскүүр [15].

Түмүктээн эттэххэ, киһи өйүн-санаатын сайдыыта, кини билиитин-көрүүтүн таһыма кини билэр-көрөр дьобуруттан улахан тутулуктаах. Наука уонна техника сайдыыта араас прибордары, күүстээх технологияны айан киһи билэр-көрөр дьобурун кэнэтэн, кини билэр кыабын улаатыннарар. Онон аан дойду үөскээбитин, Космос куйаарын туругун уонна тутулун, Сиргэ киһи-аймах олохсуйбутун туһунан киһи билиитэ түн былыргы үһүээннэр өйдөбүллэриттэн билиинни наука быһаарыытыгар тийдэ.

Арҕаанны уонна илиинни омуктар аан дойдуну анаарыылара тустуспа суолунан сайдыытын, бу омуктар өйдөрүн-санааларын уратытынан быһаарыахха сөп. Ол курдук: «Называя специфические черты западного и восточного сознания, типа рассмотрения вещей, Судзуки подчеркивает, что для Запада характерно видение мира аналитическое, дифференцирующее, индуктивное, сциентическое, акцентуальное, генерализующее, волеизъявляющее, волеповязывающее и эгоцентрическое; для Востока же – синтетическое, целостное, интегративное, несистематизирующее, интуитивное, внедискурсивное, субъективное, группоцентрическое» [72, с. 107].

Киһи тулалыыр эйгэтин өй-санаа күүһүнэн толкуйдаан, тэннээн, ырыган, о.д.а. ньымалары туттан, быһата, өй үлэтин араас көрүгүнэн уонна билэр-көрөр дьоһурун араас техника, прибор көмөгүнэн кэнэтэн, ол эбэтэр наука быһаарыыларыгар тирэҕирэн билэр эрэ буолбатах. Киһи айылҕаны кытта силбэһэн, бэйэтэ билэр-көрөр дьоһурун кыабынан эрэ билиэн эмиэ сөп. Бу көрүн киһи билэр-көрөр дьоһурун дирин араната буолан киһи өйө-санаата тийэ илик көстүүлэрин көрүүн-билиэн сөп. А.Г. Новиков этэринэн: «В культурах народа Севера явно преобладает иррациональное начало...» [90, с. 143]. Саха омук айбыт олонхото киһи бүдүмүк өйүн-санаатын көрүүтүн быһыытынан диринг өйдөбүллээх, элбэх араналаах айымньы буолар.

II баһа. ОЛОНХО – САХА ОМУК ӨЙҮН-САНААТЫН, БИЛИИТИН-КӨРҮҮТҮН СҮМЭТЭ

Саха омук айбыт олонхото аан дойду үрдүнэн соҕотох, ханнык да омукка хатыламмат тылынан уус-уран айымньы буолар. Кини кини-аймах билиитин-көрүүтүн биир суол көрүнүн инэринэ сылдыар олус уустук өйдөбүллэрдээх, үгүс биллибэт көстүүлэрдээх, элбэх араналаах. Эпическэй айымньы быһыытынан кини хас да улахан түһүмэхтэргэн – ырыалартан турар. Олонхо орто кээмэйэ 10-15 тыһыынча хоһоон строкаларыгар тэннээр. Суруллан хаалбыт олонхолортон саамай улаханнара «Алаатыр Ала Туйгун» диэн Уус-Алдан улууһун Тэбик нэһилиэгин олохтооҕо Р.П. Алексеев олонхото буолар. Бу олонхо кээмэйэ 52 тыһыынчаттан тахса хоһоон строкатыгар тэннээр [129].

Үгүс үйэлэр усталарыгар саха дьоно омук быһыытынан олорон кэлиилэригэр олонхо улахан суолталааҕын туһунан саха фольклорун үөрэтээччи Е.Д. Андросов манньк суруйар: «...сахаларга, биһиги өбүгэлэрбитигэр, кинилэргэ олоххо мунура суох умсугуйууну, тапталы, сырдык ыра санааны уонна итэҕэли эрэннэрэр сүдү киэн, дириң философскай ис хоһоонноох уус-уран өртүнэн баай тыллаах-өстөөх, атын омуктарга суох улуу олонхобут күүс-күдэх, көмө, тирэх буолбута саарбаҕа суох» [6, ч. 1, с. 8]. Ол курдук, Н.В. Емельянов этэринэн: «Олонхо воплотило в себе всю духовную культуру якутского народа и выразило его мечты о будущем, синтезировало все лучшее, чего достигла устная поэзия якутов» [43, с. 3].

2.1. Олонхо үөскээбит кэмэ

Олус киэн өйдөбүллэрдээх, элбэх араналардаах буолан, олонхо уус-уран айымньы ханнык жанрыгар кириэн сөбүн туһунан боппуруос сүрдээх мөккүөрдээх, өр кэмнэ быһаарыллыбатах боппуруос буолар. Е.М. Мелетинскэй бэлиэтииринэн: «Долгое время шли споры о том, являются ли поэмы сибирских тюрков героическим эпосом или это сказки и что чему предшествовало» [75, с. 364]. Ол курдук, олонхону наука эйгэтигэр киллэрбит И.А. Худяков суруйбут үлэлэригэр «остуоруйа» (сказка) диэн термин туттар [149]. Онтон ыла революция иннинээҕи нууччалыы научнай үлэлэргэ олонхо ити термининэн кирибит. Ол эрэри олонхо остуоруйаттан ис хоһоонунан, кээмэйинэн, тылынан-өһүнэн, толорулар ньыматынан быдан атынын, кини эпическай айымньы буоларын туһунан үгүс үлэлэр тахсыбыттара. И.В. Пухов «Олонхо – древний эпос якутов» диэн үлэтигэр С.Е. Малов уонна А.Н. Самойлович олонхону «эпическай

поэма», оттон А.П. Окладников «героической эпос» диэбиттэрин бэлиэтиир [130]. Ол гынан баран: «Но остаются вопросы, требующие дальнейшего исследования. К их числу принадлежит специфичность олонхо как формы героического эпоса» [130, с. 26] диэн олонхо атын омуртар героической эпостарыттан уратылааҕын этэр. Олонхону В.М. Жирмунской «богатырские сказки» диэн этиитин кытта кини сөбүлэспэт уонна ону манньык диэн быһаарар: «Однако, мы считаем, что термин “богатырская сказка” в данном случае не является подходящим, поскольку он как бы переводит древний героический эпос в другой жанр, приближает его к сказке. Конечно, у олонхо есть общие черты со сказкой, включая и сказку богатырскую, но все же между ними имеются существенные различия» [130, с. 26] диир. Кини олонхо уонна остуоруйа маарыннаһар өттүлэринэн: «тут и “героическое сватовство” и борьба с чудовищами, и различные мифологические существа, духи и боги, непосредственно общающиеся с человеком при самых разнообразных “сказочных ситуациях”. Но это не должно вводить нас в заблуждение, так как по своему существу сюжеты олонхо сильно отличаются от сюжетов сказки» [130, с. 27] диэн туран, олонхо уонна остуоруйа уратылаһар өртүлэрин ырытар:

1. Олонхо остуоруйаҕа холуйдахха олус киэн уустук ис хоһоонноох. Ол курдук хас да остуоруйа ис хоһооннорун олонхоҕо булуохха сөп.

2. Айымныы ис хоһооно, айымныы жанрын быһаарарга биир эрэ өрүт буоларын ыйан туран, айымныы ис хоһооно ханнык сорукка туттуллара улахан суолталааҕын этэр. Олонхо ис хоһоонунан бухатырдар хорсун быһыыларын көрдөрүү буолар. Айымныы фантазията бухатыр хорсун сырыыларын көрдөрөргө эбии-сабыы буолан, ордук чорботон, улаатыннанан биэрэргэ көмөлөһөр.

3. Остуоруйаҕа дьиз кэргэн иһинээҕи сорукары быһаараары арааһынай түбэлтэлэр буолар эбит буоллахтарына, олонхоҕо бүтүн уус, аймах, тигэбэр, бүтүн омур сүрүн соруугун ситиһии буолар.

4. Олонхо киһи-аймах олоҕун хаамыытын көрдөрөр айымныы буоларын бэлиэтээн туран: «Почти каждое олонхо – история человеческого племени со времен возникновения вселенной или по меньшей мере со времени заселения человеком земли» эбит буоллаҕына, остуоруйа биир киһи, биир ыал олоҕун көрдөрөрүн этэр: «Между тем, сказка, в частности, богатырская, не освещает события в плане истории, не нацелена на рассказ об истории народа» [130, с. 29].

5. Остуоруйа уонна олонхо персонажтарынан эмиэ уратылаһаллар. Ол курдук: «Если герой олонхо – самый выдающийся представитель своего племени, то герой сказки – чаще всего рядовой человек... Правда, и в олонхо герой в начале иногда изображается не

как будущий великий герой, а как уродливый ребенок, от которого отказываются даже родители, приказывающие зарыть его в землю. Но именно он набирает фантастическую богатырскую силу, впитывая соки матери-земли» [130, с. 29-30].

6. Олонхоѳо уонна остуоруйаѳа тылы-ѳу туттуу. «Олонхо создано в “высоком стиле”, язык его пестрит архаическими словами и оборотами. Для сказки же специфичен бытовой разговорный язык». Кинилэр биир уратыларынан: «Текст олонхо, в основном стихотворный, перемежается с ритмической прозой, которая занимает в нем незначительное место. Для сказки же характерно прозаическое изложение. Стих в сказке, хотя и встречается порой, но не специфичен для нее» [130, с. 29-30].

7. Олонхо кээмэйинэн: «Можно утверждать, что ни у одного народа нет ни волшебных, ни богатырских сказок, которые бы состояли из многих тысяч стихотворных строк» [130, с. 30].

8. Олонхону толоруу ньымата: «Одной из примечательных особенностей олонхо является его исполнение: оно весьма своеобразно и в корне отличается от сказывания сказки. Это особенно заметно в монологах, занимающих в олонхо видное место. Все монологи поются, а остальная часть декламируется своеобразным речитативом... Такое исполнение превращает олонхо как бы в оперу с одним актером. Ничего подобного как известно, не бывает при сказывании сказок, но зато свойственно героическому эпосу народов мира» [130, с. 32-33]. Манна эбэн этгэххэ олонхону урут хас да киһи толорорун туһунан В.Л. Серошевской ахтар [136].

Олонхо уонна остуоруйа бу курдук элбэх маарыннаспат өттүлэрин ыйан туран И.В. Пухов маннык түмүккэ кэлэр: «... сюжет и композиция, историзм и героический характер содержания, наконец, объем произведений – все убеждает в том, что якутское олонхо, несомненно, относится к жанру героического эпоса, а не к жанру сказки, в том числе и богатырской, как ее разновидности или в некоей переходной форме от сказки к героическому эпосу» [130, с. 33]. Олонхо жанра героической эпос буоларын туһунан Н.В. Емельянов маннык этэр: «Термином олонхо принято обозначать и общее жанровое понятие якутского героического эпоса и отдельные сказания» [43, с. 3].

Ол эрээри олонхо атын омук героической эпостарыттан улахан уратылааѳын олонхону чинчийэччилэр бары ыйаллар. Холобур, М.А. Черосов «Саха олонхото уонна киргиз Манаһа» диэн ыстатыйатыгар: «“Манас” – исторической хабааннаах айымньы. Киргиз ааспыт олоѳор IX-X үйэлэртэн кэлин буолбут исторической чахчылар, олоро сылдыбыт хааннар (илинни омуктарга баһылыгы “хан” дэнэр), олор полководецтара, сэриилэрэ эпос майгытыгар сөп түбэһиннэриллэн

омуннаан-төлөннөөн, норуот фантазиятын күүһүнэн түмүллэн бэриллэр», – диир. Олонхо туһунан: «Отгон саха олонхото – мифологической былааннаах айымныы. Кинизэхэ киргиз киэнин курдук исторической событиелар, дьон суохтар. Сырдык уонна харана күүстэр көрсүүлэрэ айыы уонна абааһы бухатырдарын охсуһууларынан сирэйдэнэн бэриллэр», – диэн этэр [152, с. 110-111].

Олонхо атын героической эпостарыттан уратытын туһунан Е.М. Мелетинскэй: «В гомеровском эпосе борьба богатырей – это историческая борьба народов, а споры богов между собой и вмешательство в земные дела – некая мифологическая надстройка, которая дополнительно мотивирует результаты действия героя. В якутском эпосе борьба между богатырями – как бы продолжение той вечной распри, которая существует между светлыми и темными силами. Боги посылают героев на землю с определенной миссией защищать опекаемый богами Средний мир от абаасы. Это объясняется тем, что историческая борьба в якутском эпосе выступает еще в мифологической оболочке. Однако активность героев в якутском олонхо ничуть не меньше, чем в гомеровском эпосе, а скорее, наоборот, богатыри олонхо более активны, именно от их силы в значительной мере зависит успех дела светлых духов, именно на земле находится арена борьбы двух начал: светлого и темного», – диир [75, с. 343-344]. Олонхо атын эпостартан уратытын кини: «По видимому, мы здесь имеем дело со своеобразным жанровым синкретизмом. Элементы героического эпоса в собственном смысле не отделились в достаточной мере от богатырской сказки. Истинно эпический пафос облекается, в основном, в мифологическую оболочку, легко скрывается за этой оболочкой, и поэтому выступает только сказочная героика» [75, с. 364], – диир уонна: «... является примером эпоса, сложившегося в догосударственный период. В силу этого историческое воспоминание в этом эпосе выступает в мифологической и сказочной форме и героический эпос как жанр сохраняет черты синкретизма со сказкой», – диэн быһаарар.

Онон, олонхо уонна остуоруйа маарынаһар өрүттэрин тэннэн көрөн, кинилэр үөскээбит төрүттэрин быһаарар наада. Ол инниттэн олонхо өйдөбүллэригэр остуоруйалартан ордук чугас өйдөбүллэрдээх «аптаах остуоруйалар» өйдөбүллэрин тэннэн көрөбүт.

В.Я. Пропп «аптаах» остуоруйалар үөскээбит төрдүлэрин «Исторические корни волшебных сказок» диэн үлэтигэр сиһилии ырытар. Кини бу үлэтигэр «аптаах» остуоруйалар үөскээбит төрдүлэринэн түн былыргы итэҕэл өйдөбүллэрэ уонна сизри-туому тутуһуу буолалларын ыйар. Кини итэҕэл өйдөбүллэрин, сизри-туому тутуһууну кытта «аптаах» остуоруйалар ис хоһооннорун тэннэн көрөн итинник түмүгү онорор [127]. Олонхо ис хоһоонун,

---

өйдөбүллэрин уонна саха омук итэҕэлин – ойууннааһын өйдөбүллэрин кытта Пропп үөһэ этиллибит үлэтин сүрүн өртүлэрин тэннээн көрдөххө:

1. *Эттэммиттэр уонна тиллибиттэр.*

Манна В.Я. Пропп холобур быһыытынан: «... В сказках “о неудачном врачевании”. Эта популярная сказка с несколькими разновидностями. Старик попадает в кузницу или встречает Николу, который его разбирает, оживляет и омолаживает. “Ложись, старче, в корыто”, – говорит странник. Старик лег, а странник взял топор и изрубил его на мелкие части. Поп принес воды, странник sprыснул его – изрубленное тело стало – пена, он в другой раз sprыснул – стало мертвое тело, третий раз sprыснул – стал молодой человек. Здесь ясный смысл обряда: разрубание создает нового человека» [127, с. 97].

И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхотугар Күн Толомон удаҕан «тоҕус айбы көкөт ойуутгардыын» Куруубай хааннаах Кулун Куллустууру эттиллэр, онно:

– Хотуок,
Ити улуу күтүрү
Төбөтүн оройун
Туура оҕус эрэ,
Түөһүн көтүрү тарт эрэ! – диэтилэр.
Дьахтар киһи
Наскылдьыйан туран
Өлбүт киһи төбөтүн
Тэриэлкэ курдук быһа охсон,
Лэглэрис гыннаран ылла.
Бу ылбытыгар мэйиитин сарыытыгар
Эриэн түөстээх
Туос эбир баҕа
Чохчойон олорор эбит:
– Көр эрэ, хотуок,
Илбис кыһа
Иирэ чохчой
Айбы дьоно
Аһынар аһаҕас санаатын сайҕаары
Абылаабытын көрбөккүөн!
Аҕыс кырыылаах
Тимир үөрбэҕинэн
Тэһэ анһан кэбис! – диэтилэр ойууттар.
Үөрбэтинэн ылан дьахтар
Үөнү үрүн сүннүүнэн
Өтөрү түһэн
Өлөрөн кэбиһэр.

Онуоха туран,
Тоѳус айбы көкөт ойуутгара,
Баѳа өлүгүн ылан
Былыт оһуутугар быраѳан
Быһыта тэпсэн кэбиһэллэр.
Бу кэнниттэн удаѳан дьахтар
Бухатыыр киһи түөһүн көтүрү таппыта –
Сүрэѳин быатыгар
Өлүү тимир чөкчөнөтө
Өрө догдоңолуу олорор эбит.
Үөрбэтинэн өтөрү түспүтүгэр,
Өрө чонурѳаан баран чөкчөнө
Сиргэ ыстанан эрдэѳинэ,
Ойуутгар обургулар
Супту уруйдаан ыланнар,
Былыт оһуутугар
Быраѳан бараннар,
Үлтү тэпсэн кэбистилэр...

[142, с. 125],

бу кэнниттэн Кулун Куллустууру тириэрэллэр, кини айбы улуу бухатыыра буолар.

Саха ойууннара ойуун буолалларыгар эттэниини баралларын туһунан олус үгүс кэпсээннэр бааллар. Олортон Г.В. Ксенофонов ойууннааһын туһунан үлэлэриттэн биир холобур: «Рассекание тела происходит так: сначала срезают голову и кладут (садят) ее на верхнюю полку своей юрты. Говорят, эта голова видит своими глазами всю процедуру разрубания своего тела. Все тело шамана разрезают на мелкие кусочки и делят между всеми трижды девятью юерями... Во время разрезания тела будущий шаман у себя дома лежит тяжело больной, ни жив, ни мертв. Духи, изрезав и разделив мясо, говорят, наделяют кости новым мясом и садят прежнюю голову на место» [60, с. 165].

Эттээһин эбэтэр кырбастааһын атын суол көрүнүнэн «аптаах» остуоруйаларга герой кэргэн ылыахтаах сарыабынатын эттээһин буолар. Ол туһунан В.Я. Пропп: «Такое разрубание не связано стабильно ни с каким определенным сюжетом. “Он взял топор и начал рассекать Марью Прекрасную на части... Потом велел принести огонь и бросал кусочки Марьи Прекрасной в оной. Тут поползли из нее всякие гады, змеи, лягушки, ящерицы» [127, с. 97].

Оттон П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар Кыыс Ньургун бухатыыры алта айбы намыһын удаѳаттара:

Чолбон тойон кыыһа
Тоѳус тууспан кутаа уокка

Ойоџо буолуохсуту
Илбис инмит
Имэннээх этин
Тоџус салаалаах
Тордуох тимиринэн
Тоџута сынньан,
Халын тириитин
Хайыта тыытан,
Хара хаанын тоџон эрэр эбит...
Кыыс Ньургун
Кыдыктаах хаана
Кыһыл чизэрдэ буолан
Кыйманньы саккырыыр эбит.
Этэ-куна
Эриэн үөн буолан
Түллэннии-түллэннии
Түһэ турар эбит...
Үргэл кыыһа
Үс салаалаах үөрбэнэн
Нохтолоох тойон болуо сүрэжин
Тоџус ойоџоһун быыһынан
Тобулу аспытыгар
Тыһы тыймыыт
Чыыбыгыраабытынан ыстанна...
Сулус тойон кыыһа
Сулус атаранан
Супту анһан
Тыһы тыймыыты,
Чыыбыгыраппытынан ылан
Тоџус тууспан кутааџа
Тобулу ылан бырахта...

[101, т. VI, с. 276].

Кыыс Ньургун этин-сиинин ыраастаан баран бу алта айыы
намыһын удаџаттар, Кыыс Ньургуну тириэрэллэр:

Араџас сулус кыыһа
Алгыс ааџан
Кыыс оџо
Кырытынай-Тыкаарай
Алтан унуоџун
Аранаска уурда,
Ый хотун кыыһа
Ыйбалдын удаџан
Ытыһынан имэрийэ-имэрийэ

Арчы арчылаата,
Алып алжаата.
Күн тойон кыһа
Күөгэлдын удабан
Кырыгынай-Тыкаарай
Кыыс Ньюргунна
Айабын устун
Арабас илгэни кутта.
Үрүн көмүс унуохтарын
Үрүн илгэнэн ибиирдэ:
Быстыбыты салгыыр,
Өлбүтү өрүһүйэр
Өлбөт мөнө уутунан
Сүүһүн сошпута,
Сүрүбэр куппута,
Сүһүөхтэрин угнуохтаабыта,
Эт оннугар
Эт үүммүтэ,
Суба оннугар
Суба тахсыбыта,
Хаан оннугар
Хаан тыкпыта...
Күн сиригэр
Көстүбэтэх үчүгэй
Көрө сүөргү дьахтар
Күлүмнээн сышпыта...

[101, т. VI, с. 276-277].

Манна көстөрүнэн олонхожо эттээһини уонна тилиннэриини ханнык да көннөрү киһи онорбот, хайаан да ойууттар эбэтэр удабаттар эрэ онороллор. Эттээһин соругунан киһини ыраастааһын, атын киһи оноруу буолар.

2. Уокка уһаарыллыы.

Уокка уһаарыллыы эбэтэр хаарыллыы туһунан үгүс үһүйээннэ, сизэри-туому тутуһууга кэпсэнэр. Оттон «аптаах» остуоруйаларга эмиз ол туһунан баарын В.Я. Пропп: «В новгородской сказке мальчика отдают в науку дедушке лесовому. Его дочери топят печь. Дед бросил мальчика в печь – там он всяко вертелся. Дед вынул его из печи и спрашивает: “Чего знаешь ли?” – “Нет, ничего не знаю.” – (трижды печь накаляется докрасна). “Ну, теперь научился ли чему?” – “Больше твоего знаю, дедушка” – отвечает мальчик. Учение окончено, дед лесовой заказал батьку, чтоб он приходил за сыном. Из дальнейшего видно, что мальчик научился превращаться в животных» [127, с. 100].

Оттон «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхожо Мүлдү Бөбө айыы

бухатыыра буоларыгар Суодуйа хара уус кыһатыгар уһаарыллар:

Бу бабаарына дьэ
Төбөтүнэн хайа ыстанан,
Ньэлэс гына түстэ.
Тоҕус былас
Тимир дуксуур кытаҕас
Дьэс хаалдыгыттан
Хап гына харбаан ылла.
Умсары дьуккуйан
Иһирдэ тардан ылла,
Туох алдьархайга түбэстим диэн көрдө:
Хаардаах бугул саҕа хахайдаах
Уот баргый кыһа
Дьүкээбил уотун курдук
Өрө убайан куугунуу турарыгар
Төбөтүн оройунан
Таннары быраҕан кэбистэ,
Көлүйэ күөл саҕа
Сэттэ өксөкүлээх
Кулан дорҕоон күөт
Күөттээн барбытын
Истэн эрэ хаалла.
Кэнэҕэһин кэнэҕэс
Хойуккутун хойут
Өйүн быһыһынан биллэбинэ –
Алта былас от түгэбин саҕа
Таллан таас кыстык үрдүгэр
Сыгарын өйдөөтө.
Бу өйдөөтөбүнэ –
Бэт да ыарыылаах,
Бэт да кытаанах,
Бэт да чин.
Хатан унуоҕа
Тосторун харыстаабат курдук,
Хара хаана
Тохторун аһыммат курдук
Тоҕустаах эһэ кыыл саҕа
Оботтоох чуураан хаан өтүйэни
Былас ордуга түөс анара бадахтаах
Хара баладаҕай ытыһынан
Бабыччы туһпунт
Тон тиит саҕа
Суодуйа хара киһи

Тоџута сынһан
Онорор быһыылаах.
Уот баргыйар кыһатыгар
Иккиһин ылан
Бырахпыта баара да,
Ханна да бааттын
Билиминэ хаалла.
Бу кэбиспитин кэннэ
Хайдах да буолбутун билбэтэ.
Биирдэ өйдүөтэбинэ
Таннары дэгиэлээх
Таллан таас игиинэн
Аалан эрэр эбит.
Бу аалбыт ыарыытыгар
“Үрүн күнүм,
Бырастыы дуу!” – диэн баран
Ханна да бааттын билиминэ хаалла...

[26, с. 95-96].

Айыы бухатыыра умайа турар уокка угулларын ааһан, өтүйэнэн сынһыллан, игиинэн аалыллан оноһуллар. Уустар төрдүлэриттэн туттарыылаах ойууннар иитиллиилэрин туһунан А.А. Попов «Получение “шаманского дара” у виллойских якутов» диэн үлэтигэр: «... если шаман призывается Кыгтай махсыном (иногда Кыда Бахся) воздух душа несколько лет воспитывается на огне, в том самом месте, где это божество вставляет сопла своих кузнечных мехов. Эти шаманы носят название огня», – диир [118, с. 284].

Олонхоџо Мүлдү Бөџө уокка уһаарыллан баран, Судьулу байбалга сөгүлээн тахсар. Ол кэнниттэн кинини удаџан:

Чөркүйэ кыыл саџа
Сүүдүрүүннээх силинэн
Бэлтэ бэлэһигэр
Үстэ силлээн биердэ:
Куотар бөџө
Кубулџагтаах буоллун,
Ааһар бөџө
Албастаах буоллун,
Күйгүөннээх көтөр кыыл
Күүстээбин дьүһүлгэнэ буолуон,
Түрбүөннээх сүүрэр кыыл
Хардыылааџын дьүһүлгэнэ буолуон,
Аџыс атахтаах
Адъарай да дьүһүлгэнэ
Буоларыгар сөп гына онордум.

Иэгэйэр икки атахтаах
Ураанхай саха
Толбонноох дьүһүлгэнэ
Бэйэбэр буоллаба.
Хайа наада күннэр
Туох дьүһүлгэн буолан
Сылдьарар көнүлүн...

[26, с. 106].

Манна эмиэ «аптаах» остуоруйаба курдук, Мүлдү Бөбө араас көрүн көтөр, кыыл, өссө абааһы буола кубулуйар кыахтанар.

3. *Үгүс «аптаах» остуоруйаларга сарыабынаны уоран барыы көстөр.* Уорууну үксүгэр дракон, көтөр эбэтэр абааһы (үксүгэр Кашей Бессмертнэй) холорук буолан ильдэ барар. Бу уоруу туһунан В.Я. Пропп: «Смерть наступает потому, что кто-то похитил душу или одну из душ умершего. Соответственно представляет себе лечение восстановление умершего: его душу надо похитить обратно и восстановить его на месте» [127, с. 248].

Олонхо ис хоһоонунан хайаан да абааһы бухатыыра айыы кыыһын уоран барбытын быыһааһына буолар. Абааһы бухатыыра:

Умса холоруктаан
Үнкүрүс-күөлэһис гынна да,
Үс сиринэн үлтү ыстанан,
Үс хос бастаах, алта атахтаах
Уот садаба моҕой буолан
Умса эргийэн ылан баран...
Туналзаннаах ньуурдаах
Туйаарыма Куо барахсаны
Тоҕус былас нуоҕай суһуобуттан
Тобулу харбаан ылан,
Чаачыгыраппытынан,
Часкыппытынан
Арбаа халлаан алын кырытынан
Адъарайым уола субурус гынан хаалла...

[101, т. IV, с. 88].

Манна абааһы бухатыыра моҕой кыыл (дракон, змея) буолан айыы кыыһын ильдэ барар. Бу кыыһы быыһыыр туһуттан айыы бухатыыра улуу охсуһууга киирэр.

Ойуун ыалдыбыт киһи кутун-сүрүн көрдүү Үөһээ, Аллараа дойдularынан сылдьара, ол куту-сүрү абааһылартан былдыаан ылан аҕалыта ойууннааһын сүрүн өйдөбүлэ буолар.

4. *Кашей Бессмертнэй туһунан остуоруйаларга, кини дууһата кистэнэ сытар сириттэн булан ылан өлөрөллөр.* Бу дууһа үксүгэр дууб маска ыйанан турар дьааһык иһигэр сылдьар кус сыммытыгар

угуллубут инньэ төбөтүгэр баар [85].

«Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөжө» олонхожо Мүлдү Бөжө Ардымаан-Дьардымаан саһыаран сытар буор кутун, үгүс мэхэйдэри туораан булан ылан суох онгорор [26]. Олонхолорго барыларыгар ийэ, буор, салгын куттар тустарынан үгүс өйдөбүл баар.

Оттон ойууннааһынна: «Ойуун кута-сүрэ ойуун үөскүүр орук маһыгар иитиллэр. Төрөөбүтүн кэннэ онно баран иитиллэр, кута дэнэр. Ол иһин иирэр, бутулар-буккуллар. Бу маска уйа баар буолар, онно баран сытар, онтон тахсыбат. Ойуун буоллабына биирдэ тахсар. Улахан ойуун ийэ кыыллаах буолар. Ол кыыл баттаан сытар буолар» [104, с. 9].

5. «*Аптаах*» *остуоруйаларга, үгүс үһүйээннэргэ герой эбэтэр героиня уһун баттабын чорботон бэлиэтиллэр.* Ол туһунан В.Я. Пропп үгүс сабадалааһыннар баалларын бйан туран: «Волосам приписывается сила, на это здесь можно указать, напомнив хотя бы истории Самсона и Далилы» диир [127, с. 138].

Оттон олонхо бухатыыра хайаан да төрүөбүттэн:

Саннын байаатыгар диэри
Сабырыйан түспүт
Куударалаах астаах
Кулун эмньик,
Уордаах-киннээх
Уол оҕо мүччү ойон тахсан...

[101, т. IV, с. 59].

диэн этиллэр. Итини тэнэ олонхолорго абааһы бухатыыра айыы кыһыһын хайаан да уһун суһуофуттан харбаан ылан уоран барар.

Ойууннар уһун баттахтаах буолалларын туһунан В.Л. Серошевская: «... на севере все они без исключения носят длинные падающие на плечи волосы, которые обыкновенно заплетают сзади головы или связывают в пучок. На юге вблизи города Якутска, где их преследуют, где они принуждены скрываться, длинные волосы – редкость», – диэн этэр [136, с. 603].

6. «*Аптаах*» *остуоруйаларга герой хайаан да аттаах буолар. Бу ат киниэхэ көмөлөһөөччү, сүбэһит* [85].

Олонхожо айыы бухатыыра эмиэ хайаан да аттаах буолар. Бу ат киниэхэ эрэ анаммыт, кини көмөлөһөөччүтэ, сүбэһитэ. Бухатыыр аата да бу атын кытта ыкса ситимнээх. Ол туһунан И.В. Пухов: «Имена богатырским коням даются в олонхо по их масти. Имя героя всегда сопровождается указанием на масть его коня» диир [128, с. 117]. Бухатыыр атын көмөтүнэн, кини сүбэтинэн үгүс мэхэйдэри туоруур. Кини абааһылар сирдэригэр, Үөһээ эбэтэр Аллараа дойдуларга атын илдьибэт, аара хаалларар:

...атын барахсаны
Айыы сириҥ диэки салайан кэбиһээт:

“Аналлаах атым, соргулаах соноѳоһум,
Ынғырдарбын эрэ
Ыраах да буолларгын
Чуо-бааччы чугас буолаар,
Суох да буолларгын
Сулбу-бааччы
Субу баар буолаар!” – диэн
Сарбас гынан
Самыга охсон хаалла...

[101, т. IV с. 254].

Тюрк омук героической эпостарыгар ат улахан оруолу ыларын туһунан: «Интересно отметить, что в эпосе у богатырского коня больше, чем у богатыря сохраняется умение строить и изготавливать различные предметы, искусство магических превращений и оживление героя, исключительная мудрость, дар предвидения. Конь заботится не только об успехе боя, но и дальнейшей судьбе героя, беспокоится о продолжении рода богатыря, хлопочет о приискании ему невесты и т.д.» диэн этиллэр [75, с. 333]. Бу быһаарыыга олонхо атын бары дьоѳурун көрүөххэ сөп.

Оттон ойууннааһынна: «Ойуун гизэн дүнүрэ – миинэр ата: “Чой бараан борон соноѳоспун, көтөр кынашпын, тардыстар далаһабын, суон тобукпуттан торолутан таһаарар доѳоонноох маһым, кэтит дьылбикпиттэн кизргэтэн таһаарар кинкиниир киил маһым” – диир. Үс кэрдии сиргэ тийэн баран баайан кэбиһэр (соноѳоһо – дүнүрэ). Аан дайды иччитигэр туттаран баран барар, ойуун эргийэн кэлиэр дылы. Ыраатар буоллаѳына эбэтэр аллараа түһээри гыннаѳына, бу соноѳоһун алѳаан-алѳаан баран, Аан дайдытыгар төттөрү ытар. Онуоха “кэлэрбэр, аан дайдыбар эргийэрбэр, уойан-уойан баран, баайыллан кууран-хатан тоһуйаар, бу аан дойду үс үүттээх үрүн көмүс остуолбатыгар” – диир, ойуун алѳаан. Аллараа дайдыга түһэригэр кини атын ыраах иппэт: “Айыы сылгыта абааһы сирин быттаѳар-былаѳайыгар биһилиэ дуо?” – диэн санааттан» [104, с. 12-13].

В.Я. Пропп «Исторические корни волшебных сказок» үлэтигэр «аптаах остуоруйалар» ис хоһооннорун итэѳэл өйдөбүллэрин уонна сизри-туому тутуһуулары кытары тэннээн көрөн барар, «аптаах остуоруйалар» төрдүнэн итэѳэл уонна сизр-туом өйдөбүллэрэ буолалларын ыйар. Бу өйдөбүллэр ис хоһоонноро сизр-туом өттүттэн тэйтиллэн, «аптаах остуоруйа» өйдөбүллэрэ буола уларыйбыттарын: «Таким образом, сказка переняла от более ранних эпох их социальную и идеологическую культуру. Но было бы ошибкой утверждать, что сказка – единственный преемник религии. Религия как таковая также изменялась и содержит в себе реликты чрезвычайно древние. Все представления о загробном мире и судьбе умерших, получившие

развитие в Египте, Греции и позже в христианстве, возникли гораздо раньше. Здесь нельзя не указать также на шаманизм, точно также воспринявший много из доисторических эпох, сохранных сказкой», – диир [127, с. 359]. Кини өссө эбэн: «Если собрать шаманские рассказы о своих камланиях, о том, как шаман отправился в поисках души в иной мир, кто ему при этом помогал, как он переправлялся и т.д. и сопоставить их со странствиями или полетом сказочного героя, то получится соответствие. Для отдельных элементов мы это проследили, но и для целого получится совпадение. Так объясняется единство композиции мифа, рассказа о загробном путешествии, рассказа шамана, сказки, а в дальнейшем поэмы, былины и героической песни. С возникновением феодальной культуры элементы фольклора становятся достоянием господствующего класса, на базе этого фольклора создаются циклы героических сказаний, как “Тристан и Исольда”, “Песнь о Нибелунгах” и т.д. Другими словами, движение идет снизу вверх, а не сверху вниз, как это утверждают некоторые теоретики» [127, с. 359]. Кини: «...сказочный герой – это мощный шаман, которому подчиняются хозяева погоды, рек и рыб, гор и лесов», – диэн этэр [127, с. 184].

Айыы бухатыра ойуун буолуон сөбүн туһунан этиини Мелетинскэй утарар: «Между шаманом и героическим богатырем есть точка соприкосновения и даже известный параллелизм, породивший ошибочное мнение Потанина и некоторых других о том, что богатырь тюрко-монгольского эпоса восходит к шаману. На самом деле образ эпического героя, как мы уже отмечали, возник еще в весьма отдаленную эпоху и связан с представлениями о доступности для каждого человека посещения различных миров, о возможности любого индивида всякого рода сверхъестественных действий и т.д.», – [75, с. 347] диэн этэр. Ол эрээри ханнык да олонхоҕо айыы бухатырыттан ураты атын киһи Үөһээ да, Аллараа да дойдударынан сылдыбат. Бу тэҥнээһиннэргэ эбии ойууннар да, айыы бухатыра да «үөһэттэн үөттэрэллэрин, анараалартан айдаралларын», кинилэр аналлара киһини көмүскээһин, киниэхэ көмөлөһүү буоларын киллэриэххэ сеп. Манна М.Е. Мелетинскэй: «В шаманизме нет и не может быть антропоцентризма, а в основе богатырства заключен антропоцентризм, признание ценности человеческой личности, доходящее до богоборчества» [75, с. 348], – диэн этиитэ, сахалар ойуун туһунан өйдөбүллэрин утарар. Ол курдук: «Орто дойдуга үс саха үрүн көмүс тыынын өрөһүтэ буол, хара бастаахха хакыалыта суох, үрүн мэйиилээххэ үлүгүрэ суох буол. Орто дойдуга буордаах уллунахтаах, бокулдьуйар сүһүөхтээх, бытарыйар буор тыыннаах, босхо бастаах борон ураанхай саха киһиэхэ айыыны онорбот буол, айыы айбыт иһитигэр, айыы онорбут сүөһүтүгэр айыыны саныыр буолаайабын»

[149, с. 309], – дигн ойуун сүрүн анал киһини көмүскээһин буолара этиллэр.

Отгон олонхоҕо айыы бухатырын Сиргэ анаан түһэрэллэригэр эмиэ:

Арбаһыттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах
Айыы хаан аймағын
Арангаччылыырга ананан,
Көхсүттэн тэһииннээх,
Көмүскэс сүрэхтээх
Күн өркөн ууһун
Көмүскүүргэ айыллан...

[101, т. IV, с. 137-138]

аныылар. Бу айыы бухатырыгар:

Орто-туруу дойду
Оройунан оонньообут,
Ортогунан курдаммыт,
Уһугунан дугуммут,
Устаты муруннаах,
Утары сирэйдээх
Ураанхай сахатын,
Күн өркөн ууһун
Күүһүлүүр буолаайағын,
Арбаһыттан тэһииннээх
Айыы хаан аймағын
Атаҕастыыр буолаайағын...

[101, т. IV, с. 115].

дигн сэрэтэллэр. Онон, ойуун да, айыы бухатыра да Сиргэ аналлара, толорор соруктара биир – киһини көмүскээһин, киниэхэ көмөлөһүү.

Айыы бухатыра уонна ойуун маарыннаһар өрүттэринэн өссө буолаллар:

– Ойуун уонна айыы бухатыра сылдыар дойдулара биир – Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар;

– Айыы бухатырын охсуһуулар ханнык да исторической түбэлтэлэр, олоро сылдыбыт дьону кытта буолбат, кини, син эмиэ ойуун курдук, абааһылары утары охсуһар;

– Улуу ойуун, ойуун буола иитиллэригэр тоҕус сыл устата ыйык (орук) маска сытан иитиллэр. Бу өйдөбүл «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо Ньургун Боотур тоҕус сыл устата Айыы Умсуур удаһанна абылаган, «үс дойду аһар албаһыгар, куотар кубулуһатыгар» үөрэнэригэр көстөр. Отгон «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхоҕо Мүлдү Бөбө айыы бухатыра буола онгоһуулар уустан туттарыылаах ойууннар үөскүүллэригэр дьүөрэлии;

– Олонхожо айыы бухатыыра Аан Алахчын хотун эмиийин үүтүн иһэр («Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхожо Үрүн Уолан бухатыыр). Бу өйдөбүлү ойууннааһынга эмиз көрүөххэ сөп [118, с. 287].

Бу ырытыы түмүгэр айыы бухатыыра улуу ойуун буолара көстөр, оттон олонхо ханнык да «аптаах» эбэтэр бухатыырдар тустарынан остуоруйаларга киирбэтин, кини ис хоһоонунан, туруорар соругунан, персонажтарынан, тылынан-өһүнэн, кээмэйинэн, толорулар ньыматынан героической эпостарга киирсэрин бэлиэтиэххэ сөп. Ол эрэри, олонхо төһө да героической эпоска киирбитин иһин, кини уратытынан сир үрдүгэр дьиннээх олоххо буолбут исторической түбэлтэлэри сырдапатын, кини ойууннар олохторун, охсуһууларын кэпсиир айымньы буолара көстөр. Олонхо атын уус-уран айымньылартан уратытын бэлиэтээн туран, кини атын хайа да омука суоһун этэн, олонхону уус-уран айымньы «олонхо» диэн туспа анал жанрын быһыытынан көрүөххэ сөп.

Онон, олонхо ойууннааһын итэбэлин өйдөбүлүн илдэ сылдыар, ойууннар үөскээһиннэрин, үс дойдунан кириилэрин-тахсыыларын, охсуһууларын-этиһиилэрин, сизэри-туому тутуһууну, кинилэр олох иһин охсуһууларын кэпсиир сүрдээх дирин ис хоһоонноох, үгүс өйдөбүллээх, элбэх арангалаах айымньы буолар. Олонхо өйдөбүллэрэ киһини иитэр-үөрэтэр, дьайар кыахтаахтарын туһунан: «Прежде всего нужно помнить, что сказка составляет для якутов несомненную историческую истину. Они служат у них главным родом поэзии, главным средством просвещения, они идут рядом с их поверьями и обычаями, они по возможности осмысливают последние, они служат главным источником для объяснения всех явлений жизни и в то же время главным средством для укрепления якутов в шаманстве и суеверии» [149, с. 372], – диэн И.А. Худяков этэр. Олонхо фантазията, фабулата, кинизхэ көстөр киһи өйдөөбөт түгэннэрэ ойууннааһын өйдөбүллэрин кытта ыкса ситимнээх. Олонхо геройдара хаһан эрэ олонор ааспыт саха улуу ойууннара буолаллар. Онон, олонхо кинилэр харана күүстэри кытта охсуһууларын саха омук олонор ааспыт олоһун кытары холбуу тутан кэпсиир уус-уран айымньы буолар.

Уус-уран айымньы көрүнгүн, бу көрүн үөскээбит төрдүн быһаардахха (айылҕа хайа баһарар көстүүлэрин тэнэ), кини үөскээбит кэмэ биллиэн сөп. Онон бу ырытыынан сиэттэрэн олонхо үөскээбит кэмин быһаарыахха сөп.

Олонхону ис хоһоонунан, кини тылынан-өһүнэн көрөн Алтай уонна Саян тюрко-монгольской эпостарыгар маарыннагаллар. Онон, И.В. Пухов: «Эта общность может помочь приблизительно определить время создания первоосновы олонхо. Общность олонхо и эпоса тюрко-монгольских народов Сибири могла возникнуть только в

период непосредственных связей древних якутов с предками этих народов. Прибыв в свою современную Якутию, якуты из-за колоссальных расстояний и бездорожья полностью потеряли все связи с бывшими соседями и позабыли их. Некоторые сведения остались только в их древнем эпосе.

Как указано выше, предки якутов имели общение с древними тюрками в VI-VIII вв. Из исторических преданий якутов и бурят видно, что последним монгольским племенем, с которым сталкивались якуты, вероятно, в северном Прибайкалье были буряты. Это могло происходить не позднее XV в. Между этими довольно удаленными датами и надо искать первоначальные истоки олонхо. Учитывая, что в олонхо имеются отзвуки связей с древними тюрками, вполне возможно, что эти связи восходят к концу первого тысячелетия, VIII-IX вв.», – д-рэн этэр [130, с. 8-9].

Ханнык баҕарар итэҕэл хайаан да ханнык эрэ өйдөбүллэргэ олобуруохтаагынан, кини тирэнэр билиитин-көрүүтүн төрдө баар буолуохтаагынан олонхо өйдөбүллэрэ ойууннааһын итэҕэл быһыытынан сайдыбыт төрдүнэн буолаллар. Онон олонхо ойууннааһын итэҕэл быһыытынан үөскүүрүгэр кини төрүт буолбута көстөр.

Олонхо өйдөбүллэрэ, кини олобу анаарыыта ойууннааһын курдук киһи-аймах түн былыргы итэҕэлин иннинэ үөскээн баран, олон ааспыт саха улуу ойууннарын олохторугар буолбут түбэлтэлэри: ойууннар үөскээһиннэрин, кинилэр үс дойдунан айаннарын, охсуспут харана күүстэрин, аан дойду олобун анаарыылары илдьэ үгүс үйэлэри туораабыт, киһи-аймах билиитин-көрүүтүн биир туспа көрүнүн сүдү туоһута.

2.2. Олонхо киһи-аймах өйө-санаата сайдарыгар сабыдыала

Олонхо, ойууннааһын курдук, киһини уонна айылҕаны ыкса ситимниир итэҕэл төрдө буолан, киһи-аймах өйө-санаата сайдарыгар, кини билиитигэр-көрүүтүгэр улахан суолтаны ылар.

Хайа баҕарар омукка үс дойду туһунан өйдөбүл, бу омук аан дойдуну анаарыытыгар сүрүн өйдөбүл буолар. Бу өйдөбүл олонхоҕо космос куйаарын кытта ситимнэнэн олус диригник, киэнник, ырылыччы бэриллэр. Олонхоҕо аан дойдуну үс дойдуга арааран көрүүнү Былыргы Индия үһүйээннэригэр көстөр үс дойду («три лока») өйдөбүлүн кытта тэннэн көрөбүт. Манна Г.М. Бонгард-Левин: «Некоего рода попыткой осмысления мифологических представлений можно считать последовательное развитие принципа трехчленного деления вселенной. Сама по себе эта идея, как показал научный

анализ, отражает распространенную в мифологии различных народов мира типологическую модель, относящуюся к чрезвычайно древнему пласту верований, который связывался нередко с шаманизмом. Она зародилась задолго до создания “Ригведы” и существовала, возможно, еще в эпоху индоевропейской общности», – диир [9, с. 37]. Олонхожо үс дойду үһүн «Кинкиниир киэн халлаанна», ол эбэтэр Космос киэн куйаарыгар баар эбит буоллахтарына, Былыргы Индия үһүйээннэрин өйдөбүлүн быһыытынан Үөһээ дойдунан – халлаан, Аллараа дойдунан – Сир, оттон Орто дойдунан халлаан икки Сир икки ардыларынаагы салгын куйаара буолаллар [9, с. 37]. Кинилэртэн: «Наиболее важной из них считалось не высшее (небо), а промежуточное (воздушное пространство), символизирующее связь земного и небесного». Манна үс дойду өйдөбүлэ олонхо өйдөбүлүттэн уратыта, кини Сиргэ чугаһатыллыбыта көстөр. Үс дойду сиртэн тэйбэтэх өйдөбүлүн Былыргы Греция үһүйээннэригэр көрүөххэ сөп. Бу үһүйээннэргэ үс дойду диэн чуолкайданан этиллибэтэр да, аан дойдуну эмиэ үс суолга араарыы көстөр. Ол курдук, танаралар олорор Олимп хайатын Үөһээ дойдунан, дьон олорор сирин Орто дойдунан, оттон сир анныгар баар Аид саарыстыбатын уонна Тартары Аллараа дойдунан ааһааха сөп.

Аан дойду үһүйээннэрин иккис суол сүрүн өйдөбүллэринэн аан дойду маһын (мировое древо) туһунан өйдөбүл буолар. Бу өйдөбүл хайа баһарар омук үһүйээннэригэр аан дойду туллубат тутааһын быһыытынан көрдөрүллэр. Оттон олонхожо Аал-Луук-мас Орто дойду эргийэр киинэ, тыһнар тыһыннааһы барытын үөскэтэр күүс быһыытынан этиллэр. Бу мас туһунан Г.У. Эргис: «Около усадьбы героя олонхо в плодородной и красивой местности растет почтенное восьмиветвистое дерево Аал-Луук-мас или Аал-Кудук-мас, соответствующее мировому дереву в мифологии и эпосе других народов. Аал-Дууп-мас представляет собой целую вставную поэму» [159, с. 190], – диэн, бу Аал-Луук-мас олонхожо улахан суолталааһын, киниэхэ олонхоһуттар сүрүн болжомтолорун ууран, сүрдээх киэнник, уустаан-ураннаан хоһуйалларын этэр. Бу мас суолтатын туһунан «Дьулуруйар Ньюргун Боотур» олонхожо маннык этиллэр:

Үрдүк мындаабыттан
Тоһута хагаммын
Токуруйан түстэхпинэ,
Иннинэн сирэйдээх,
Ичээн эттээх
Икки атахтааха
Иэйэхсит ийэ хотуна
Эргийэн кэлбэккэ,
Эбэрдэлээн көрбөккө

Төрөтөр оџотун төлкөтө
Төңнүөх бэйэтэ буоллаҕа...
Алын өттүбүнэн
Акыйа хатаммын,
Сиигим баранан,
Силиһим эмэхсийэн
Синнэстэн түстэхпинэ –
Икки аҕахтаахха,
Иннинэн сирэйдээххэ
Ахтар Айыһыһта
Айхаллаан кэлбэккэ
Иитэр сүөһүтэ күрүөлэммэккэ,
Иэримэ дьытэ иччилэммэккэ
Иннэстиэх бэйэтэ буоллаҕа...

[101, т. IV, с. 107-108].

Онон, бу мас олонхоџо этиллэринэн Орто дойдуга киһи-сүөһү үөскүүрүгэр улахан суолтаны ылар. Кини алдыаннаџына-кээһэннэџинэ Орто дойду тыынар тыыннааџа имири эстэрин туһунан этиллэр. Бу мас туһунан өйдөбүл Былыргы Индия үһүйээннэригэр баарын Г.М. Бонгард-Левин: «Характерно, что там, где говорится об изначально материале миротворения, обычно упоминается именно древесина или просто дерево (лес). Здесь оказалось, вероятно, влияние более древних шаманистских представлений “о мировом древе” как символе всего существующего, хотя, в “Ригведе” этот образ не занимает значительного места» [9, с. 42], – диэн этэр, ол эбэтэр, ойууннааһын өйдөбүлэ Былыргы Индия үһүйээннэригэр төһө да киридэр, салгыы сайдыбатаџа көстөр. Бу өйдөбүл өссө: «Отметим, что в одном из позднейших ведийских текстов “Гайттирия – брахмане” на вопрос, поставленный в гимне, дается ответ: Брахман (безличный космический принцип) был тем деревом и лесом, из которых выделали и землю, и небесный свод» [9, с. 42], манна ойууннааһын өйдөбүлүттэн уларытыллан, солбуллан барбыта көстөр. Мантан көрдөххө, түнҥ былыргы өйдөбүл быһыытынан, олонхо өйдөбүллэрэ атын омук үһүйээннэрин өйдөбүллэригэр кирибиттэр уонна ол омук бэйэтин өйүн-санаатын күүһүнэн, билиитин таһымынан уларытыллан, солбуллан, эбиллэн-көџүрээн испиттэр.

Аан дойду үрдүнэн тарџаммыт, саха омук өйүгэр-санаатыгар улахан сабыдыалы онорбут христианскай итэџэл өйдөбүллэрин кытта олонхо уонна ойууннааһын өйдөбүллэрин тэннээн көрдөххө уонна кинилэр бэйэ-бэйэлэригэр сабыдыалларын ырыттаахха маннык көстүүлэри көрүөхпүтүн сөп.

Биллэрин курдук, олонхо ис хоһоонунан Орто дойду дьонун абааһы бухатыыра өлөрөн-өһөрөн, уоран-талаан барара, кинини утары

айбы бухатыыра охсуһууга, кини Орто дойду дьонугар күүс-көмө, дурда-хахха буолан, «күн дьонун көмүскээччи, айбы дьонун арангаччылааччы» быһыытынан көрдөрүү буолар. Орто дойду дьонун көмүскэтэ айбы бухатыырын Үрүн Аар тойон анаан түһэрэр, бу киһи этин-сиинин оноһуутунан, өйүнэн-санаатынан дьону көмүскээччи быһыытынан туспатык, ананан оноһуллар. Эрдэ этиллибитин курдук, ойуун эмиэ оннук оноһуулаах, дьону көмүскүүргэ аналлаах киһи.

Христианскай итэҕэлгэ оннук киһинэн Иисус Христос буолар. Танара Христуу дьону аньыларыттан ыраастыырга анаан, Сир кыһыттан Марияттан төрүүр гына онгорор: «Мань кини саныырын кытта, дыэ бу айбы Тойон Ангела түүлүгэр көстөн эппитэ киниэхэ: “Давид уола Иосиф! Бэйэн ойоххун Марияны ыларгыттан куттаньма. Кини иһигэр үөскээбит Святой Тыынтан баар эбээт. Кини төрөтүөбэ уолу, эн киниэхэ Иисус диэн ааты биэриэбин. Кини бэйэтин дьонун (кинилэр) айбыларыттан быһыһаба эбээт». Оттон: «Иисус Христос төрөөбүтэ бу курдук: кини ийэтэ Мария Иосифы кытта илии охсуһан баран, холбуу олоро иликтэринэ, арай кини святой Тыынтан ыарахана билиннэ» [135, с. 4].

Ойууннар үөскээһиннэрин (төрөөһүннэрин) туһунан кэпсээннэр ортолоругар дыкти түбэлтэлэр эмиэ көстөллөр: «Тот понюхал ее со лба (якутский оборот речи) и сказал: “От того, что я понюхал, ты забеременела. От тебя родится ребенок-шаман”» [60, с. 159]. Оттон ойуун Сиргэ кэлэн үөскээһинин туһунан: «Бу манна олорон, Орто дойдуга төрүүр ийэтин-аҕатын көрдүүр, мохсоһол кыыл буолан. Бу көрөн сөбүлүүр сиригэр, сөбүлүүр дыахтарыгар үрүмэччи буолан төбөтүн оройугар инэр. Ол инэн оҕо буолан төрүүр» [104, с. 14].

Мария Иисус Христуу төрөөн баран, «бастын Уолун төрөппүтэ: олорбут дыэлэригэр сир суоһуттан Мария кинини күкүргэ суулаан уурбута» [135, с. 136].

Ойуун буолуохтаах оҕону, төрүүрүн кытары күкүргэ хаалларыыны ойууннар тустарынан кэпсээннэргэ эмиэ көрүөххэ сөп: «они завернули его в свежесодранную шкуру коровы черной масти и положили в ясли пустого коровьего хлева в своем зимнике» [60, с. 157].

Христос уонна ойуун онгорор «дыктилэрин» тэнгээн көрдөххө, маарыннаһар өрүттэрэ эмиэ үгүстэр. Олортон сүрүн өртүн көрдөххө:

1. Христос уу үрдүнэн хаамар кыахтааҕа: «Ол ыккардыгар оҕочо байбал ортотугар уун-утары тыал үрэр долгунугар түбэспитэ. Түүн төрдүс кэтэбилигэр Иисус байбал устун кинилэр диэки хааман барбыта. Үөрэнээччилэрэ кини байбал устун хааман иһэрин көрөннөр, иэдэйэннэр бу курдук дэспиттэрэ, кинилэр куттананнар ханыгытаспыттара. Иисус онно сотору кинилэргэ эппитэ: толлуман, мин буолабын, куттаньман» [135, с. 37].

Ойууннар уу үрдүнэн хаамалларын туһунан: «Качикатский шаман,

связав к ногам пестроизрезанный тальник, перешел через Лену шагом как по суше» [60, с. 186].

2. Евангелиеґа Христос онорбут дьиктилэриттэн биир суол дьиктинэн кини: «Үөрэнээччилэрэ эппиттэрэ киниэхэ: бачча дьон тотор хлеба хантан биһиэхэ иччитэх сиргэ кэлиэй! “Хас хлеб баарый эһиэхэ?”, – диэн ыйыппыта кинилэртэн Иисус, “сэттэ хлебы кытта аҕыйах балык баар”, – диэбиттэрэ. “Дьон сиргэ өттүгэстээн сыттын”, – диэбитэ Иисус. Сэттэ хлебы уонна балыгы ылан, хайҕалы Танараҕа биэрэн баран, тоһуталаан бэйэтин үөрэнээччилэригэр биэрбитэ, үөрэнээччилэрэ дьонно биэрбиттэрэ. Барылара аһааннар топпуттара, хаалбыт тобоҕу сэттэ куоракка хомуйбуттара. Дьахталлартан, оҕолортон ураты аһаабыт киһи түөрт тысяча этэ» [135, с. 40].

Ойууннар аһы көтүтэн аҕалар кыахтаахтарын туһунан: «Шаманы зашли в юрту одной бедной старушки. У последней нечем было угостить своих гостей. Качикатский шаман причмокнул и из запасов пирующих на свадьбе очутились перед ними на столе две бутылки водки и четыре ребра мяса» [60, с. 185-186].

3. Христос айылҕаҕа дьайар кыаҕын туһунан кэпсээнэриттэн ылан көрдөххө: «Арай бу улахан тыал байҕалга туран ончолоругар ууну ыһахтаабыта, оччоҕо Иисус утуйа сыппыта. Үөрэнээччилэрэ кэлээннэр кинини уһугуннаран бараннар, эппиттэрэ киниэхэ: “Айбы тойоммут! Өлөн эрэбит, быһаа биһигини”, Иисус эппитэ кинилэргэ: “Аҕыйахтык итэҕэйээччилэр! Тоҕо куттанабыт эһиги?” Онтон туран кини тыаллары, байҕалы да буйбутта, оччоҕо улахан чуумпу буолбута. Оччоҕо дьон сөбөн этэрэ: кимий бу оннук, Кинини тыаллар, байҕал да истэллэр» [135, с. 19].

Ойууннар тыалы, холоругу түһэрэллэрин, тохтололорун, бэйэлэрэ холорук буолан сылдьалларын туһунан үгүс кэпсээн уонна норуот номоҕо сылдьар. Г.Н. Слепцов – Уйгуурдаах ойуун айылҕаҕа дьайыытын туһунан: «Сайын от кээһиитигэр оҕус сизэтээччи. Сороҕор ардах түһэн кээһиини улаханлык иэдэтээччи. Кээһээччилэр улаханлык сыгыйан уурайан тахсааччылар. Оттон Уйгуурдаах оҕонньор отун кээһэн бүтэрэн, киэһэ тахсара. Самыыр түһэн иһэрин көрдөбүнэ уола Гаврил лоскуй сирин иһигэр ботугуруу олорор, оччоҕо кинилэр сирдэригэр самыыр бытыгыраабат» [103, с. 49].

4. Иисус Христос онорбут биир улахан дьиктитинэн, кини халлаанна илэ бэйэтинэн көтөн хаалбыта буолар. Ол туһунан Евангелияҕа: «Бу кинилэри благослови гына туран, кинилэртэн тэйэн халлаан диэки көтөн барбыта», – диэн этиллэр [135, с. 212].

Ойууннар тустарынан кэпсээннэ: «Когда шаман Кюстях ставил небесным духам священный конный скот камланием возносил их на небо (ытык дабатар), то люди явно видели, как он возносился на небо» [60, с. 185].

---

5. Иисус Христос сүрэхтэнэрин туһунан Евангелияға: «Оччоҕо Иисус Галелаяттан Иорданна баран Иоантан сүрэхтэнэн кэлбитэ... Сүрэхтэнээт Иисус сотору ууттан тахсыбыта» [135, с. 7].

Ойууннар: «Онно иитиллибитин кэннэ үүрэн ышпыттара Илин халлаан анныгар үрүн көмүс хайаға ойуун-ойуун, удабан-удабан умсуллар үүт чөнгөрө көлүйэтигэр кэлэн умсан, сөтүөлээн, суунан тахан...» ойуун буолалларыгар ууга сөтүөлээһин (сүрэхтэнии) сизэрин-туомун тутуһаллара көстөр [104, с. 13].

6. Евангелияға Христоһу кириэскэ тиирэн өлөрбүттэрин кэннэ үс хонон баран тиллэн кэлэрэ этиллэр [135].

Ойууннааһынна: «Шаманское “эттэнии” (рассекание тела) продолжается три дня. Он в это время лежит лишенный речи. Видит только он сам, как отделяют друг от друга все его главные кости...» [60, с. 56].

7. Иисус Христос уонна ойуун өссө биир суол маарыннаһар өтгүлэринэн кинилэр ыалдыбыт киһини эмтиир, сороҕор өлбүт киһини тилиннэрэр дьобурдара буолар. Ол туһунан Евангелияға да, ойууннар тустарынан кэпсээннэргэ да элбэхтик ахтыллар.

Онон Иисус Христос үөскээһинин, төрөөһүнүн, кини «дыкиглэри» онорор кыахтарын туһунан кэпсээннэр ойууннар туһунан кэпсээннэргэ олус маарыннаһаллара көстөр.

К. Каутский «Происхождение христианства» диэн үлэтигэр Христос дьиннээх олоро сылдыбыт киһи буоларын туһунан Евангелияға да, исторической үлэлэргэ да көстөрүнэн: «Теперь установлено, что из ранних христианских сочинений только очень немногие принадлежат авторам, которым они приписываются, что они большей частью составлены в гораздо позднее время, чем обозначенная на них дата, что их первоначальный текст иногда искажался самым грубым образом, путем позднейших переработок и вставок. Установлено, наконец, также и то, что ни одно из Евангелий или других ранних христианских сочинений не принадлежат современникам Христа», – [53, с. 42] диэн чуолкайа суоһун ыйар. Христос онорбут дыкиглэрин, кини ыарыһахтары эмтээһинин туһунан кэпсээннэр эрдэ суруллубут Лука Евангелиетыгтан саамай тиһэх суруллубут Иоанн Евангелиетыгар ордук уустугуран иһэрин, оттон Понтий Пилат Иисус Христоһу сууттааһынын туһунан: «Процесс Иисуса перед Понтием Пилатом также не соответствует ни римскому, ни иудейскому праву. Следовательно, даже там, где евангелисты не сообщают ни о каких чудесах, они часто приводят неточные сведения» [53, с. 43] диэн этэр.

Онон, кини: «Но если Иисус действительно был агитатором, которого чтит одна секта как своего руководителя и передового борца, то значение его личности должно было расти вместе с ростом

этой секты. Тогда вокруг этой личности начал сплетаться легендарный венец, в которой набожные люди вплетали все, что по их мнению, эта идеальная личность сделала и сказала. И чем больше Иисус становился идеалом для всей секты, тем больше старалось каждое из многочисленных течений, из которых оно с самого начала состояло, приписать этой личности именно наиболее дорогие для него идеи, чтобы сослаться на его авторитет» [53, с. 49] диэн Христос уобараһа элбэх эбиилээгин, үгүс уобарастарган хомуллубутун ыйар.

Г.В. Ксенофонов «Хрестес. Шаманизм и христианство» диэн үлэтигэр христианскай итэҕэл уонна ойууннааһын, Христос уонна ойуун онорор «дьиктилэрэ», дьону эмтиир дьобурдара маарыннаһарын ырыппыта. Кини бу үлэтигэр Г.Н. Потанин: «Таким образом, мы видим, что в основе евангельской легенды о Христе лежит центрально-азиатская шаманийская легенда, что образ самого Христа создан по образу, за много веков раньше существовавшему в глубине Азии» [60, с. 114] диэн этиитин холобур аҕалар. Ксенофонов манньк түмүгү кытта сөбүлэһэн туран: «Якутские представления идеологически гораздо выдержаннее евангельских, ибо рассечение шамана, смерть его и воскресенье рассматриваются, как предверие к его священнической деятельности: до этого момента он – простой смертный, его тело грязное и грешное, к нему не могут приблизиться “святые духи” его предков-шаманов, но благодаря рассечению тела и смерти, старое тело как бы уничтожается, поедается злыми духами, остаются одни чистые кости и просветленная обученная голова, после этого кандидат оживает в новом теле. С этого момента он уже приобретает все права и свойства жреца, которые, главным образом сводятся к способности вселять в себя духов канонизированных предков-шаманов, своими устами возвещает их волю и вешее знание. Шаман после своих страстей воскресает для проповеди, для жизни и деятельности. Он умирает и воскресает доподлинно – “смертью смерть поправ” и “сущим во гробех (умирающим от болезней) живот даровав”, тогда как Иисус воскресает, чтобы улеть в лазурные небеса. Чувствуется, что книжное творчество исказило старинные, идеологически более выдержанные, народные представления о жреце-спасителе, творящем чудеса силою своих святых предков, просвятившихся жрецов, начиная от самого Давида» [60, с. 127] диэн бэлиэтиир.

Христос уонна ойуун маарыннаһар өттүлэрин көрөн баран, онтон сиэттэрэн христианскай итэҕэл уонна ойууннааһын итэҕэлин сиэри-туому тутуһууларын, бу итэҕэллэри тэннээн көрдөххө:

– Бу икки итэҕэллэр идеяларынан киһиэхэ көмөлөһүү, кинилэри ыраастааһын, араначчылааһын буолар.

– Дьону арангаччылааччынан, Танараны эбэтэр үрдүкү күүстэри кытта дьону ситимнээччилэринэн христианствоҕа – Христос, ойууннааһынна – ойуун буолаллар.

– Христианствоҕа да, ойууннааһынна да үс дойду көстөр. Ол курдук, христианствоҕа – Ырай, Сир, Аат (сир анна), оттон ойууннааһынна – Үөһээ, Орто, аллараа дойдулар.

– Үнэр-сүктэр, көмө ылар күүстэрэ христианствоҕа – Танара, ойууннааһынна Үрүн Аар тойон. Манна бу икки күүстэр иккиэн айар күүс быһыытынан биир суолталаналлар.

– Икки итэҕэл утары охсуһар күүстэрэ – абааһылар, эбэтэр алдьатар, өлөрөр күүстэр.

– Христианскай итэҕэлгэ Танараҕа, араас сибэтийдэргэ анаан ыытыллар бырааһынньыктар саха айыыларга сүгүрүйэр бырааһынньыгар – ыһыахха ис хоһоонунан маарынныыр.

– Танара дьизтин үлэһитэрин уонна ойуун сиэри-туому тутуһан сири-уоту ыраастааһыннара, дьону эмтээһиннэрэ, дьон-сэргэ олоҕор-дьаһаҕар көмөлөһүүлэрэ ис хоһоонноро дьүөрэлэхэр.

– Танара үлэһитэрин гимнэрэ, хордара саха оһуохайын курдук дьону айылҕаны, Үрдүкү күүстэри кытары ситимниир сыаллаах.

– Танара дьизитигэр үгүс киһи ортотугар малыбыан ааҕыы уонна алгысчыт киһи ыһыахха эбэтэр үгүс дьон ортотугар алгыс алҕааһына Танараттан уонна айыылартан көрдөһүү, кинилэр көмөлөрүн ылыы быһыытынан биир.

– Саха киһитэ бэйэтигэр эбэтэр атын киһиэхэ туһулаан алгыс эйиэтэ христианин малыппа ааҕыытыгар маарынныыр.

– Христианскай итэҕэл символун быһыытынан кириэс VII үйэттэн кирибитэ [79], оттон Ксенофонов: «Равноконечный крест по данным самобытного орнаментального искусства якутов и их бытовых суеверий, является символом солнечного света и летнего творческого тепла, а также графическим изображением древнего степного бога Сах'а» [60, с. 120] диэн сахаларга кириэс өйдөбүлүн быһаарар. Кини ойуун дүнүрүн быарыга-тэнэ суох кириэстии барбыт тимири – ойуун дууһатын символа буоларын ыйар.

– Ойууннааһынна атын эйгэҕэ кириии хайаан да уот иччитин нөнгүө барар, онон ханнык баҕарар сиэри-туому тутуһууга умайа турар уот туттуллар. Бу өйдөбүлү христианскай итэҕэл сиэри-туому тутуһуутугар чүмэчини уматыыны кытта тэннээн көрүүххэ сөп.

Бу тэннээһиннэртэн көрдөххө христианскай итэҕэл уонна ойууннааһын итэҕэлин сиэри-туому тутуһууларын өйдөбүллэрэ маарынаһар өтүлэрэ үгүс эбит. Иисус Христос үөскээһинин, төрөөһүнүн, кини онорбут «дьиктилэрин», дьону эмтиир дьобуруун, Сиргэ кэлбит аналын саха ойууннарыгар көрүүххэ сөп. Ойууннааһын итэҕэлэ христианскай итэҕэл быдан иннинэ үөскээбитин

быһытынан, ойууннааһын христанство үөскүүрүгэр төрүт буолбут. Оттон ойууннааһын үөскээбит төрдүнэн, биһиги эрдэ эшиппит курдук, олонхо буолар. Онон олонхо өйдөбүллэрэ киһи-аймах өйө-санаата сайдарыгар улахан сабыдыаллаахтара көстөр. Бу сабыдыалы олонхо «үс саха үөдүйэн, түөрт саха төрөөн, ураанхай саха ууһаан» «тэнийэн-тэлгэнэн» иһитин туһунан өйдөбүлэ быһаарыан сөп. Манна В. Нейман: «Если предположить, что баргу были предками тюрко-монгольских народностей и что у них северные корни, вполне вероятно, что они ушли еще южнее в Индию, Иран» [86, с. 53] диэн сабаҕалааһыныгар уонна киһи-аймах Сир хоту өттүгэр үөскээһинин туһунан теорияҕа (теория внутропической прародины человечества) [34, 82, 83] көрүүххэ сөп. Америка индеецтара Сир хоту өттүттэн көмө уонна үтүө санаа кэлэрин туһунан өйдөбүллээхтэрэ [107] уонна «Махабхаратаҕа»: «Северный край, о достойный, озаряет (своим) сиянием славная великая Меру, благословенный приют познавших Брахман. Там обиталище Брахмы-Пруджапати, души сущего и творца всего, что движется и что неподвижно. Великая меру – благодатное, счастливое пристанище тех, кого называют “порожденными разумом”, то сыновья Брахмы, седьмой из которых – Дакша. Здесь всегда останавливаются и отсюда вновь восходят (на небо) Семь мудрецов-богов, во главе с Вашитхой. Смотри – на высочайшей вершине Меру, там, где нет ни пылинки, восседает сам Прародитель вместе с умиротворенными богами» [74, с. 331] диэн этиллэрэ Сиргэ олох сайдарыгар Сир хоту өттө улахан сабыдыаллааһын көрдөрөр.

2.3. Олонхоҕо аан дойдуну анаары

Олонхо аан дойду үөскээһинин, киһи-аймах аан дойдуга олохсуйуобуттан ыла олобун кэпсиир. И.В. Пухов: «Народ расценивал события, происходящие в олонхо, не как простую выдумку, а как рассказ о начале новой жизни в тот фантастический давний период, когда не было “нынешних восьми улусов”, т.е. разделений на племена. Таким образом, это повествование о начальном периоде истории человечества, рассказ о том, как из небытия возник мир, появились первые люди, которые его заселили, как из немногих людей преодолевая все мыслимые и немыслимые препятствия, развилось человеческое общество» [130, с. 28-29] диэн сахалар олонхону дьиннээх өй-санаа сүмэтин быһытынан ылыналларын, кинилэргэ олонхо өйтөн онорон көрүү буолбатаһын этэр. Кини сахалар олонхону оҕолуун-кырдыаҕастыын олус сөбүлээн, ис-истэриттэн тартаран истэллэрин туһунан тоһоҕолоон элиэтиир.

Олонхону киһи барыта олус тартаран истиитэ, олонхо ис хоһооно

дыннээбэр, туттар тыла иччилээбэр, илбистээбэр, аан дойдуну анаарыгта киэнэр, диринэр сыгар.

Тылынан уус-уран айымны буоларын быһыытынан, олонхо сүрүн уратытынан кини омок олобун кытта тэннэ сайдан, уларыйан, ханнык бабарар көлүөнэбэ, хайа бабарар үйэбэ өйдөнөрө чугаһа буолар. Ол курдук олонхо түн былыргы үйэлэргэ үөскээн баран, саха омок олобун хаамыытын кытта тэннэ сайдан испит. Ону биһиги сорох олонхолорго нууччалы тыллар сахагыйан киирбиттэриттэн, христианскай итэбэл өйдөбүллэрэ баалларыттан көрөбүт.

Олонхо өйдөбүллэрэ кинини, кинини тулалыыр айылҕаны, Космос куйаарын кытары ыкса ситимниир, силбэһиннэрэр. Ол курдук олонхо сүрүн өйдөбүллэринэн аан дойду айыллыгыта, үс дойду үөскээһинэ, Кинкиниир киэн халлаан киэбэ-киэлитэ, айыы, абааһы, иччилэр, Орто дойду, Аал-Луук-мас, дьон үөскээһинэ буолаллар. Хайа бабарар олонхоҕо бу сүрүн өйдөбүллэр тула Орто дойду дьонун, саха омок олобун хаамыыгта көрдөрүллэр.

Олонхо аан дойдуну анаарыгта уонна кини өйдөбүллэрэ саха дьонугар олобу, аан дойдуну, айылҕаны билии төрдүнэн буолар. Автор санырынан олонхоҕо кэпсэнэллэр:

1. *Кинкиниир киэн халлаан эбэтэр Космос куйаара:*

– Кинкиниир киэн халлаан киэбэ эбэтэр Космос куйаарын быһыыгта-таһаата, кини туохтан турара, тутуллара. Манна олус үгүс араас суол «халлааннары», «хайалары», «дьулусханнары», «хаттыгастары», «чамчааһыннары», «аартыктары», «дьөлөбүстөрү» о.д.а. араас көстүүнү көрүөххэ сөп.

– Кинкиниир киэн халлаан киэлитэ – Космос куйаарын үөскэтэр күүһэ-уоҕа, кини бэйэтиттэн төрөөн-үөскээн иһиитэ. Олонхоҕо «офонньордоох-эмээхсин» диэн өйдөбүл туох эрэ ханнык эмит төрүөттэн үөскээһинин көрдөрөр. Сороҕор бу өйдөбүл араарыллан «офонньор» уонна «эмээхсин», эбэтэр «тойон» уонна «хотун» диэн этиллэр. Холобур, Үрүн Аар тойон уонна Адьыҥа Сизэр хотун Күн планеталарын систематын үөскэтэр күүс буолан көстөллөр. Сороҕор бу өйдөбүл араарыллыбакка, бииргэ туттуллар. Оннук өйдөбүлү «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхоҕо баар биир персонаж бэйэтин «Боһо Чаадай тойон, Бодуо Чаадай хотун» – дэнэриттэн көрөбүт. Кини:

Манньык төлкөбө
Мин тахсан олоробун,
Төрүүр төрүөбү
Төтөрү домнуурга,
Төрөтөр оҕо түүлээх биһигин
Түннэри тардарга,
Үөлэһинэн

Хамса буруотун курдук
Буруону сыккыраппакка,
Хагат уотун саҕа
Уоту кыламнаппакка...

[26, с. 329]

ол эбэтэр кини Космос куйаарыгар алдыатар, өлөрөр күүс үөскүүр төрүөтүн быһыытынан бэриллэр.

– Олонхо биир сүрүн өйдөбүлүнэн туох барыта уларыһа-тэлэрийэ, хамсыгы турара буолар, атыннык этгэххэ үөскээбит, оноһуллубут бэйэтинэн хаалбат.

– «Уордаах Уот кыргыһы» Космос куйаарын икки утарыта турар күүһүн көрдөрөр.

2. *Олонхо үс дойдута:*

– «Уордаах Уот кыргыһы» кэнниттэн космос куйаара үс зонаҕа – Үөһээ, Орто, Аллараа дойдуларга араас, Космос куйаарыгар тэннэһии саҕаланар.

– Космос куйаарын үс дойдутугар икки утарыта турар олох көрүнгэ үөскүүр.

– Үөһээ дойду айыылар уонна абааһылар сирдэригэр араасар. Айыылар сирдэрэ – «күн сирэ» дэнэр. Үөһээни абааһылар сирдэрэ айыылар сирдэриттэн атын туруктаах – төттөрү эргиирдээх, салгына «саталаах», харанга, тымныы.

– Орто дойду айыылар сирдэригэр, ол эбэтэр «күн сиригэр» киирэр. Кини дьон олохсуйбут сирэ, ол эбэтэр Сир планета өйдөбүлүн биэрэр, онон «күн сирэ» диэн өйдөбүл биһиги Күммүт планеталарын систематын өйдөбүлүн биэрэр.

– Аллараа дойду абааһылар дойдулара. Кини эмиэ айыы сириттэн атын туруктаах – эргиирэ төттөрү, харанга, тымныы, ону тэнэ «ооһуй оһус бадараанныыр оборчо бадараан дойду»

– Бу үс дойду биир ситимнээхтэрэ Космос куйаарын силбэһиннэрэр өйдөбүлү биэрэр.

Олонхо биир өйдөбүлүнэн «эргиир» өйдөбүлэ буолар. Тус туһунан эргиирдээх дойдуларга тус туһунан, утарыта турар олох көрүнгэрэ үөскүүллэр. Космос куйаарын бу үс аны дойдутугар араас суол олох көрүнгэ баар.

3. *Олонхоҕо олох көрүнгэрэ:*

– Айыылар. Олонхоҕо айыылар айар күүс быһыытынан көстөллөр. Айыылар «киргэ» киирбэттэр, «дьайга» сыстыбаттар. Онон кинилэр өлөрбөттөр, алдыапаттар.

– Абааһылар. Алдыатар, өлөрөр күүс быһыытынан бэриллэллэр. Айар, онгорор кыахтара суох.

– Дьон. Олонхоҕо дьон «үрдүкү үс биистэн» оноһуллаллар, онон айар да, алдыатар да кыахтаахтар.

– Иччилэр. Кинилэр тус туһунан эйгэлэр, хайа баҕарар сир

күүһүн быһыытынан көстөллөр, итини тэнэ Үрдүкү күүстэр ситимнэрин өйдөбүлүн биэрэллэр.

4. *Күүстэр дьайсыылара:*

– Олонхо сүрүн ис хоһоонунан икки утары турар күүс киирсиитэ буолар.

– Абааһылар алдьатар, өлөрөр эрэ, отгон айыылар айар эрэ кыахтаахтарынан, дьон бу киирсиитэ быһаарар күүс буолаллар.

– Дьонтон «күн дьонун көмүскээччинэн, айыы дьонун арагаччылааччынан» олонхо үс дойдутунан сылдьар айыы бухатыыра буолар.

– Айыы бухатыырын кыаҕа, күүһэ, өйө-санаата, майгыта-сигилитэ космической суолталанан көстөр.

5. *Олонхоҕо сизэр-туом.*

– Сизэри-туому тутуһуу атын эйгэбэ кирири, ол эйгэтэн көмө ылыы буолар. Онон, сизэри-туому тутуһуу дьон уонна атын эйгэ икки ардыгар сыһыаны олохтуур, ол сыһыаны салайар, эйгэлэр икки ардыларыгар кэһиллибэт сокуону көрдөрөр.

– Олонхоҕо сизэр-туом тутуһулуута ойууннааһын сизэри-туому тутуһар төрдүн быһаарар.

6. *Олонхоҕо сизэр-майгы.*

– Олонхо көрдөрөр:

а. дьон икки ардыларынаағы сыһыаны,

б. дьон икки иччилэр икки ардыларынаағы сыһыаны,

в. дьон икки айыылар икки ардыларынаағы сыһыаны,

г. дьон икки абааһылар икки ардыларынаағы сыһыаны,

д. абааһылар икки айыылар икки ардыларынаағы сыһыаны,

е. абааһылар икки ардыларынаағы сыһыаны,

ж. айыылар икки ардыларынаағы сыһыаны,

з. айыылар, абааһылар, иччилэр сыһыаннара.

Ол эбэтэр олонхоҕо сизэр-майгы космической хабааннанан көстөр.

7. *Орто дойду олоҕо.*

– Хайа баҕарар олонхоҕо Орто дойду олоҕо эстибэт. Кини айыы бухатыырын күүһүнэн, өйүнэн-санаатынан салгыы сайда турар.

– Орто дойду олоҕо сайдарыгар айыы да, ички да быһаарар суолтатын ылбатар, кини өйө, күүһэ, билиитэ, баҕата, дьулуура улахан суолталаахтар.

– Орто дойду Космос куйаарын тэнниир күүһэ буоларынан, олонхоҕо Орто дойду олоҕо космической суолталанан көстөр.

Олонхо бу өйдөбүллэринэн кини олоҕо, кини Сиргэ кэлбит анала сырдатыллар. Кини космос куйаарын күүстэрин кытта тэннэ дьайсар, кини Орто дойду олоҕун онгорсор кыахтааҕа ыйыллар. Олонхо бэйэтэ анал өйдөбүллэрдээх, аналлаах тыллаах-өстөөх, этиилэрдээх, туспа толорулар нымалаах. Кини саха омук олоҕун түн былыргыттан,

---

киһи-аймах Сиргэ үөскүөбүттэн ыла, олорон ааспыт олобун кэпсиирин тэнэ кини инники олобун эмиз сырдатан көрдөрөр. Холобур, «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхожо саха дьонун олобор кэлии дьон туһунан, «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхожо ойуун, удабан идэлэрэ умнуллан баран тиллиилэрин туһунан көрүүххэ сөп. Олонхо олобу анаарыыта олус уустук, диринг. Кини өтө көрүү уонна киһи өйүн үлэтин холбоһуутун түмүгэ буолар.

Олонхоһут олонхолуур кэмигэр билбитин-көрбүтүн кэпсиир, ылыыр эрэ буолбатах, кини олонхо хас биирдии персонаһын кытта тэннэ саныыр, толкуйдуур.

Автор толкуйдуурунан, санааһын – үгүс түбэлтэлэри бииргэ тутан көрүү. Оттон толкуйдааһын – биир эбэтэр хас да чопчу ылыллыбыт түбэлтэни быһаарыы. Көннөрү, күннээҕи санааһынтан, толкуйдааһынтан ураты мындырдаан, чинчилээн, билгэлээн, сылыктаан санааһын, толкуйдааһын бааллар. Мындырдаан эбэтэр ымпыктаан-чымпыктаан, бары өттүнэн хайан толкуйдааһын, санааһын. Чинчилээн толкуйдааһын, санааһын, эбэтэр баар хаачыстыбалары таба көрөн, бу хаачыстыбалар салгыы сайдар хайысхаларын быһаарыы. Билгэлээн толкуйдааһын, санааһын – буолбут уонна буола турар кестүүлэри тэннээн көрөн, кинилэр маарынаһар өрүттэригэр олобуран буолуохтаагы сабаҕалааһын. Оттон сылыктаан толкуйдааһын, санааһын – баар чахчылары ырытан, онно олобуран инники өртүн билии.

Толкуйдааһын, санааһын ньымаларыгар ырытыы, тэнитии, дьүөрэлээһин, маарыннатыы, тэннээһин, наардааһын, сааһылааһын, тиһии, холбоһун киирэллэр. Оттон ырытыы көрүгүнэринэн – араарыы, арангалааһын, ырыналааһын, илдьиритии буолаллар.

Бу курдук көрөн, санаан, толкуйдаан баран түөһүн, сабаҕалаан, куолулаан, эргитэн, төгүрүтэн, таайтаран, даҕатан, сыһыаран, ханарытан, дьүһүйэн, хоһуйан, дьүөрэлээн, холуйан, чопчу о.д.а. этиэххэ сөп.

Олонхоһут бу ньымалары туттан, сахалыы тыл араас өнүгөн дэгэттээн улуу айымньытын айар. «Олонхо өйө-санаата диригинэн, ис хоһооно баайынан, тыла-өһө дэлэгэйинэн, уус-уран өртүнэн энкилэ суобунан, иэйиитэ күүһүнэн уонна нарынынан, кырдык даҕаны уһулуччулаах айымньы» – дьин А.Е. Мординов этэр [81, с. 83].

Олонхо санааһын, толкуйдааһын араас көрүгүн уонна көрүүлэр силбэһиилэрин быһыытынан киһи-аймах билиитин-көрүүтүн биир туспа көрүгэ буолар. Кини диринг силистээх көрүүлэрэ, кизн, дэлэгэй ымпыктаах-чымпыктаах санаалара, толкуйдара чопчу өйдөбүллээх, аттаран, наардаан, сааһылаан онгоһуллубут тиһиликтээх буолара саарбаҕа суох. «... анал философскай өйдөбүллэр сахаларга былыргы үйэтээбиттэн бааллар эбит. Тыл төһө баайа, ис хоһоонун диригэ, ууһа-

---

урана норуот өйө-санаата, духовнай культурата төһө сайдыбытын көрдөрөр» – диэн А.Е. Мординов ыйар [81, с. 87]. Манна эбэн эттэххэ, толкуйдааһын, санааһын үгүс көрүннээбэ, көрүүлэр араастара, санаабыты, толкуйдаабыты уонна көрүүлэниини арааһынай ньыманан этии эмиз өй-санаа үрдүк сайдыытын көрдөрөр.

А.Г. Новиков: «Саха омуга аан дойдуну өйдөөн-дьүүллээн анааран көрүүтэ (миросозерцание) баар. Оттон философия диэн миросозерцание уонна наука (мировоззрение). Ол аата бу саха миросозерцаниетын сорох өттүн системалаан наука (мировоззрение) онордоххуна, мин философия диэм этэ. Биллэн турар бу философияҕа – миросозерцаниета наукатааҕар элбэх буолуохтаах» – диир [97].

Оттон А.Е. Мординов: «... философия наука диир буоллахха, наука үөскүөн иннинэ ханнык да норуокка философскай санаа баар буолуон сагаммат диэн сыһа өйдөөһүн тахсан кэлэр кыахтаах» диир [81, с. 82]. Кини: «Философия наука иннинээҕи, антинаучнай да, научнай даҕаны буолар» диэн этэр уонна: «Философия диэн тугуй? Философия диэн баары барытын (бытиены), аан дойдуну өйдөөһүн, аан дойдуну анаарыы, нууччалыы эттэххэ, мировоззрение буолар» диэн эмиз онно быһаарар.

Философияны бу курдук икки аны көрүү олонхо аан дойдуну анаарыытын үөрэтии, чинчийии икки суол хайысхата буолуон сөп. Ол курдук, олонхо өйдөбүллэрин бэйэтин сөхсүтүү, сөргүтүү, ону таһынан бу өйдөбүллэри научнай философия көрүнгэр киллэрии курдук икки суолунан сайдыан сөп.

III баг. ОЛОНХО ҮС ДОЙДУТА

Хайа багзарар омук үгүйээннэригэр курдук олонхожо эмиэ аан дойдуну үс зонаба, эбэтэр үс дойдуга араары кестөр. Олонхожо бу дойдулары Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар диэн аатгылылар. Бу дойдуларга олонхо тус туһунан персонажтара ололорло. Ол курдук, Үөһээ дойдуга айылылар уонна абааһылар, Орто дойдуга – дьон, Аллараа дойдуга – абааһылар. Олонхо бу үс аны персонажтара үс дойдунан сылдьан охсуһууларынан, мөккүөрдээх бопшуруостарын быһаарыларынан олонхо ис хоһооно сайдар.

Олонхо үс дойдутун туһунан икки суол тус-туһунан сабажалааһын баарын бэлиэтиэххэ наада. Ол курдук, саха биллиилээх фольклорина Г.У. Эргис: «Можно предполагать, что у якутов мифологическое представление о трех мирах создавалось на основе реальных географических и исторических условий. Горные страны с вершинами, устремленными в небо, с чужеплеменным населением в воображении древних могли сливаться с самим небом и вызывать представления об особом верхнем мире. А представление о нижнем мире могло возникнуть по ассоциации с севером, с его полярной ночью, с тундрой, превращающейся летом в топкое болото. Территория, занимаемая древними якутами, представлялась средним миром или страной орто дойду, счастливым средоточием вселенной», – диэн этэр [156, с. 108].

Иккис сабажалааһынна христианскай итэҕэл өйдөбүлү өтөн кириитэ кестөр. Ол курдук, Өксөкүлээх Өлөксөй – А.Е. Кулаковскай: «По представлениям древних якутов, мир был трехярусный: верхний, средний и нижний. Верхний мир, т.е. небеса, были многоярусными, средний и нижний – одноярусными... Нижний мир как сказано, расположен внизу под землей» [62, с. 9]. Бу быһаарылылар дьон-сэргэ билиитин урукку таһымыгар сөп түбэхэр эбит буоллахтарына, билигини наука уонна техника сайдытын таһымыгар атын быһаарылылар баар буолуохтарын сөп. Ол курдук, билигини Космос куйаарын туһунан үөрэҕи, аан дойду үөскээһинин туһунан сабажалааһыннары, ааҕан-суоттаан көрүүлэр түмүктэрин, ойууннааһын итэҕэл быһыытынан айылҕаны, Космос куйаарын кытта ыкса ситимнээҕин, киһи биллибэт ис кыахтарын арыыйы олонхо аан дойду үөскээһинин, үс дойду, дьон орто дойдуга олохсуйуутун, айылылар, абааһылар, иччилэр тустарынан өйдөбүллэри атын өртүнэн көрүөххэ, өйдүөххэ, билигини өй-санаа таһымыгар тиэрдиэххэ сөп.

3.1. Олонхоџо Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар

Олонхоџо этиллэринэн абааһылар уонна айыылар үйэ-саас тухары бааллар. Кинилэр айылџа икки утары турар күүстэрин: куһаџан уонна үчүгэй, сырдык уонна харана, үөскээһин уонна өлүү о.д.а. көрдөрөллөр. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоџо бу икки күүстэр бииргэ сылдыан баран, мунньулан, бэйэ-бэйэлэригэр утары тураллар. Олонхоџо ону «Уордаах уот кыргыһыы» диэн этиллэр. Бу охсуһуу:

Урукку охсуһуулаах сылым
Уларыйар улаџа өртүгэр,
Устаты муруннаах
Утары сирэйдээх
Үс саха үөскээн-үөдүйэн
Үүтгээх үүчээн эттэнэ илигинэ...
[101, т. IV, с. 19]

буолар. Бу кыргыһыы кэмигэр «Кинкиниир киэн халлаанна», атыннык эттэххэ Космос куйаарыгар:

Сүгэ-батас аайы
Сүллэр этин ньиргийдэ,
Саа-саадах аайы
Сааллар чаџылџан дапсыланна,
Халлаан хара саапһаһа
Хаһыырбытынан хайа ыстанна,
Тоџус дохсун холорук
Тоџо ытыллан түстэ,
Арџаа халлаан анныттан
Аан талџа таннары сатыылаата...
[101, т. IV, с. 19]

алдырхайдаах аймалџан, айылџа көстүүлэрин араас уларыыыта буолар. Охсуһуу кэмигэр итини тэнинэн:

Күннэрэ тахсыбата
Күдэн оргуйда,
Ыйдара тахсыбата,
Ытыс таһыйар
Ыас харана буолла...
[101, т. IV, с. 20]

Манна сана олохсуйан эрэр, күнэ-ыйа суох Космос куйаарын туруга көстөр. Космос куйаарын бу туруга олонхо этэринэн:

Сүүс үйэни мэлдьи
Сүтэн биэрбэт сүгүлээн,
Ааһан биэрбэт айдаан,
Атыыр ампаалык...
[101, т. IV, с. 19]

сүрдээх уһун кэм устата барар. Ол кэмнэ:

Кыргыспыт күүстэриттэн
Кытара кыһаннар,
Улуу байбал түгэжинэн
Умсан тахса-тахса,
Бурулуу-бурдугунуу
Буруолуу-будулуйа олордулар...
[101, т. IV, с. 21]

диэн этиллэр. Бу эрдэтээби Космос куйаара олус итии туруктаах
эбитин көрдөрөр. «Уордаах уот кыргыһы» кэмигэр:

Кинкиниир киэн халлаан
Киэбэ-киэлитэ кэйбэлдьидэ...

эбэтэр Космос куйаара уларыян, олонхо үс дойдута үөскүүр. Ол
курдук:

Охсуһуунан олохсуйбут,
Оһолго тэбиллибит
Орто туруу дойду
Умса холоруктаан,
Унаара-кэнээрэ биллибэт
Кутаа уотунан кырбаһан
Кута курдук долгуйда...
[101, т. IV, с. 20]

Оттон «Алдьархайдаах Аллараа дойду»:

Атыйахтаах уу курдук айманан,
Түһнэри холоруктаан,
Түөрт өттүнэн
Күөх дьэбидик уотгар
Көбөрө сырсаһаннар –
Ооһуй оһус бадараанныыр
Оһуруктаах уот дьэбэрэ диэн
Түөрт түптүр үтүгэнинэн
Түгэхтэммитэ үһү...
[101, т. IV, с. 20]

Ити курдук, Үөһээ дойду эмиэ:

Тоһус добун манан халлаан
Тордуйалаах уу курдук долгуйан,
Тинилэх кэтэбин курдук
Тиэрэ ханарыйан тахсан,
Күөх чаалай уотунан
Күлүбүрүү умайан,
Күрүлэс күр мууһунан
Күрдүргэччи бөтүөхтээн –
Соһхор холорук дугуйдаммыт

Содуомнаах собуруу халлаан диэн
Үтүөрбэт үлүгэрдэммит
Үлүскэннээх үрүттэммитэ эбитэ үһү...
[101, т. IV, с. 20-21]

Ити курдук «Кинкиниир кизн халлаан» уларыян, үс дойду үөскээбитин кэннэ «охсууу уурайан» «тупсуу» тэриллэр, ол эбэтэр Космос куйаарыгар тэннэһии үөскээн, Космос куйаара олобун-дыаһаҕын булунар. Олонхоҕо «тупсуу» түмүгэр, кэпсэтиһии быһыытынан:

Уоран-талаан барарга
Уһуктаах тарбахтаммыттар,
Уоттаах илиилэммиттэр
Улуутуйар Улуу тойон биистэрэ...
[101, т. IV, с. 19]

атыннык эттэххэ, Үөһээ дойду абааһылара:

Содуомнаах соллонг мэнэгэй иирбит
Собуруу соххор холорук халлаанна
Оботтоох уот-чупчурга дойдуга
Олохсуйбуттара эбитэ үһү...
[101, т. IV, с. 19]

Бу дойдуга Улуутуйар Улуу тойон отут тобус биис ууһа олохсуйар.
Оттон:

Түүн сырыылааммыт,
Түүлээх уллунгахтаммыт,
Түөкүн майгылааммыт,
Алдытан-талаан барары
Амтаһыйа санаабыт
Арсан дуолай аймахтара...
[101, т. IV, с. 23]

ол эбэтэр Аллараа дойду абааһылара:

Алдырхайдаах аллараа дойдуга түһэннэр
Аһыардаах аан дойдуламмыттар эбит...
[101, т. IV, с. 23]

Аллараа дойду абааһылара отут алта биис ууһа буолан олохсуйаллар. Үөһээ уонна аллараа дойдулар икки ардыларыгар айыылар дойдулара – Күн сирэ, айыы сирэ үөскүүр. Манна Үрүн Аар тойон «айыы-хаан аймахтарынаан, күн-өркөн ууһунаан» олороллор. Бу дойдуга Орто дойду, эбэтэр киһи олорор Сир планетата баар. Олонхо өйдөбүлүнэн бу үөскээбит Сир планета:

Бука, бу буор сир
Икки атаҕынан
Ибили тэпсэн,

Тэллэх оннун саҕаттан
Тэнитэн-тэнитэн...

[101, т. IV, с. 22]

улаатан, кэнээн иһэр. Бу өйдөбүлгэ, тигэбэр, Космос куйаара улаатан, тэнийэн, кэнээн иһэр теорията (теория расширяющейся Вселенной) көстөр.

Олонхо олобун-дьаһабын булбут Космос куйаарыгар биир сокуон дьаһалтата үөскүүрэ этиллэр. Ол туһунан, үс биис үрдүнэн биир үрдүк баһылыгынан:

“Бу киһи буоллун!” – диэннэр
Бука бары сүрэхтэрэ сөбүлээн,
Дьылҕа тойону,
Чыныс-хааны
Одун-хаан оноһуута дуо дэтэннэр
Огдолуйбаг улуу күүстээннэр
Олохтообуттар эбит...

[101, т. IV, с. 23]

диэн этиллэр. Бу кэнниттэн:
Уһун Дьурантаайы диэн
Улуу дьаалыны, улахан киһини
“сутургуу буолуо,
Сутуругун көрдөрүө!” – диэннэр
Суруксутунан биэрбиттэр эбит...

[101, т. IV, с. 23]

Онон, аан дойдуга туох буолара барыта тиһиллэ, «сурулла» турар гына оноһулар.

Орто дойду:

Ырааҕа биллибэтэх,
Ырыата иһиллибэтэх,
Үрдүгэ дьылҕаламматах,
Үс күөгэйэр күлүүстээх,
Сэтгэ дьэллигирэр тэһииннээх,
Тобус дьуларыйар дьулусханнаах
Добун маҕан халлаан
Аҕыс кырыһылаах
Аллараа сындыһыгар...

[101, т. IV, с. 94]

баар. Олонхоҕо «тобус дьулусханнаах добун маҕан халлаан» – Үөһээ дойду буолар, онон Орто дойду Үөһээ дойду аллараа өртүгэр, оттон:

Сэлээр өлүү сипсиэһиннээх,
Сэтгэ иирэр дьиппиэһиннээх
Лоһуйар лох түөртүгэн,

Кэйбэлдхийбэт кэтит үтүгэн,
Кэниэрдээх кэй-уорук...

[101, т. IV, с. 94]

ол эбэтэр, Аллараа дойду үөһээ өртүгэр баара этиллэр. Бу Аллараа дойду «оройун үрдүгэр» диэн буолбакка, «кэтэҕин үрдүгэр» дэнэрин быһыытынан, Аллараа дойду арыый кырыытыгар, олох кини анныгар буолбатаҕа этиллэр. Орто дойду:

Дьулусханнаах дьулуо маҕан халлаан
Дьураатыттан тутуллубута биллибэт,
Үс күөгэйэр күлүм күлүүһүттэн
Үктэллэнэн үөскээбитэ көстүбэт,
Үлүгэрдээх үс ньүкэн үтүгэн
Үлүскэннээх үрүт өттүнэн
Көй сага салгынынан көтөбүллэн,
Көтөр кыната көтүтэрэ көстүбэт,
Эргийэр иэччэбэ эргитэрэ биллибэт..

[101, т. IV, с. 10]

эбит, онон, бу үс дойдулар үһүөн тус туһунан турар дойдулара көстөр. Кинилэр үһүөн «Кинкиниир кизн халлаанга», ол эбэтэр Космос куйаарыгар бааллар. Төһө да тус туһунан дойду буолбуттарын иһин, кинилэр «кулугуларынан» тутулан, «баҕананан» тутаахтанан бэйэ-бэйэлэрин кытары ыкса ситимнээхтэр:

Үс аан дойду
Үс күлэр кулугутун
Тулар тутааҕа буолбут
Түөрт уһуктаах
Аҕыс кырыылаах
Дьэнкир таас баҕана...

[101, т. IV, с. 303]

диэн этиллэр. Онон Космос куйаара биир ситимнээбэ, силбэһиилээбэ көстөр. Космос куйаарын бу үс дойдутугар хайаларыгар эрэ охсуһуу эбэтэр алдьаныы буолабына үһүөн алдыаналлар, эмсэбэлииллэр.

а. Орто дойду.

Орто дойду туһунан «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхоҕо:

Түү мээчик курдук
Төкүнүйэн үөскээбит
Түмэн аан ийэ дайды...

[26, с. 63]

диэн бу дойду мээчик курдук төгүрүк быһыылааҕа этиллэр. Ханнык баҕарар олонхоҕо Орто дойдуну «аҕыс иилээх-саҕалаах» – диэн этиллэр. Бу этиини Өксөкүлээх Өлөксөй – А.Е. Кулаковскай: «Выражение “аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дайды” весьма многие переводят так: восьмигранная мать-земля. Это неправильно, “ии” –

значит кайма, ободок, окраина, а “саға” – опушка, край... Поэтому нужно думать, что признаки земли “ий” и “саға” прилагаются к ней просто для выражения ее горности и разнообразия характера поверхности по окраинам, а не для обозначения ее восьмигранности» диэн быһаарбыта [60, с. 10-11]. Оттон Д.С. Макаров: «Слова “аҕыс иилээх-саҕалаах” обозначает не какую-то гористость или не какие-то восемь обручей или восемь ободьев, а восемь горизонтальных пространственных направлений, по которой распростерты Земля и Небо, весь Мир» диэн этэр [70, с. 23]. Кини сир-дойду аҕыс суол географической хайысхата: илин, арҕаа, хоту, соҕуруу, хотугулуу-илин, хотугулуу-арҕаа, соҕуруулуу-илин, соҕуруулуу-арҕаа буоларын ыйбыта. Оттон «алта киспэлээх» диэн сир литосферата алта тектонической билиитэлэртэн: Евразийскай, Африканскай, Американскай, Арктическай, Тихоокеанскай, Индийскай турара этиллэр. Олонхоҕо маны таһынан:

Энэлгэннээх тойуктаах,
Ынчыктаах ырыалаах,
Улаҕата көстүбэт
Уорааннаах уораҕайдаах
Улуу байҕал уллунахтаах,
Ороһуоллаах уулаах
Оһоллоох Одун байҕал
Огдолуйбат олбохтоох,
Сүллэр этин ньиргиздэммит
Сүлүһүн илбис дугуйдаммыт
Сүн байҕал түгэһтэммит,
Тунаах былгыт урсуннаах
Туустаах байҕал тулалаах,
Алдьархайдаах аан өлүү аартыктаммыт
Абалаах аһы байҕал алыннаах...

[101, т. IV, с. 10]

Манна этиллэринэн Орто дойдуга түөрт байҕал: Улуу байҕал, Одун байҕал, Туустаах байҕал (бу байҕал Сүн байҕал түгэһтээх), Абалаах аһы байҕал бааллар. Биллэрин курдук, Сиргэ Хотугу Муустаах, Тихэй, Атлантической, Индийскэй океаннар бааллар. Онон, олонхо «байҕаллара» бу түөрт океаннары көрдөрөллөр. Оттон:

Чэлгизэн сага саатаабыт
Чэн муус сиксиктээх...

[101, т. IV, с. 10]

диэн Сир шарын хоту уонна соҕуруу полярнай уобаластара этиллэллэр. Итини таһынан Орто дойдуга араас географической көстүүлэр, холобур:

Кытара кырылыбы көтөр
Кыһыл кумах кырдайдаах,

Алтан от анһан тахсыбыт
Араҕас туой буор ардайдаах,
Үкэр күөх от үтүөхтээбит
Үрүн туой буор үрүттээх,
Сыралҕан куйаас сыламнаабыт
Сыгар хайа сындыыстаах,
Будулҕан туман оргуйбут
Буор хайа модьоболоох,
Оллорутта ойон тахсыбыт
Очуос таас хайа оройдоох...

[101, т. IV, с. 11]

диэн Сиргэ кумах куйаардар, араас хайалар, арааһынай үүнээйи үүнэр сирдэрэ бааллара этиллэр. Олонхо этэринэн, Орто дойду:

Баттаатахха маталдьыйбат
Баараҕай таһаалаах,
Үктээтэххэ өбүлдүйбэт
Үрдүк мындаалаах,
Кэбиэлээтэххэ кэйбэлдьыйбэт
Кэтит таһаалаах...

[101, т. IV, с. 11]

диэн Орто дойду чин (плотный) физической эттиктэртэн турара этиллэр. Өссө:

Ойон тахсар күннээх,
Охтон баранар мастаах,
Уолан баранар уулаах,
Уостан сүтэр уйгулаах,
Мун-сор суунаҕалаах,
Муур-таар бэйэкэлээх...

[101, т. IV, с. 11]

диэн этиллэр. Мантан көстөрүнэн, Орто дойду олоҕо оноһуллубутун курдук биир кэминэн турбатын, кини уларыйа-тэлэрийэ, сайда-үүнэ, ону тэнэ кэхтэ-сүтэ турара, кини олоҕор охсуһуу-этиһии, сор-мун баара этиллэр.

Хайа баҕарар олонхоҕо Орто дойдуну тобулу үүнэн турар Аал-Луук-мас туһунан этиллэр. Бу мас:

Орто туруу дойдуга
Оноһулан үөскээбитим быһыытынан,
Үлүскэннээх үөһээ дойдуга
Үөбэр үс мөнгүөммүнэн
Үтүөхтээн көрбөккө эрэбин,
Таннары үүнэммин
Намыльиан түһэммин,
Аҕыс иилээх-саҕалаах

Алабаркаан-тэтэгэркээн
Аан ийэ дойдуга
Иннинэн сирэйдээххэ
Эдьээн иэйэхситин
Эргитэ турар
Ийэ мас буолан
Иитиллэн көрүүм диэн...
Алдьархайдаах аллараа дойдуга
Абыс уон абыс агыыр бабахпынан
Алын өттүбүнэн
Арбыйан көрбөккө эрэбин,
Өрө үүнэммин,
Өбүллэн тахсаммын
Устаты муруннаах,
Утары сирэйдээх
Ураанхай сахаба
Ахтар айыһытын
Айхаллата турар
Аар-лууп мас буолуум...

[101, т. IV, с. 108-109]

диир эбит. Онон, бу мас өрө үүнэн тахсан баран, лабаалара аллараа намьыһан Орто дойдуга эргиллэн кэлэллэр. Орто дойдуну тобулу үүнэн түһэн баран, силистэрэ өрө ханарыйан эмиэ Орто дойдуга кэлэллэр, ол эбэтэр бу мас лабааларынан, силистэринэн Орто дойдуну иилии эргийэр эбит. Кини Орто дойдуга:

Сир дойду сиксигин устун
Силигилии ситэн сирээдийбит эбит...

[101, т. IV, с. 108]

эппиппит курдук «сир сиксигэ» диэн сир полярнай уобаластара буолалларынан, бу мас Сир шарын хотугу уонна собуруу полярнай уобаластарынан «тобулу үүнэн» тахсар эбит. Бу мас аналынан, көрбүпүт курдук, Орто дойдуга «... Эдьээн Иэйэхсити эргитэ турар... Ахтар Айыһыты айхаллата турар» мас, атыннык эттэххэ, кини Сир шарын эргитэр. Онон, бу маһынан сирэйдээн өбүгэлэрбит Сир шарын эргитэр сир киинин (ось Земли) уонна Сир геомагнитнай сурааһыннарын (мас лабаалара уонна силистэрэ) көрдөрбүттэр. Бу мас туһунан «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхобо:

Өлөр-хаалар күннэригэр
Үнэн-сүктэн тураннар:
Үөһээ бөбө
Үргүөрэ үргүйдэбинэ,
Аллараа бөбө

Дэбилгэнэ дэбилийдэбинэ
Үс хос сүллүгэспит
Төлөрүйүө суоҕа диир мастара эбит...

[26, с. 18]

Мантан көстөрүнэн, бу мас баар буоллаҕына өлүүнү-сүтүүнү кыайаллар, ол эбэтэр бу мас олох төрдө буолар. Мантан сизтгэрэн бэйэтин тула эргийэр халлаан ханнык баҕарар эттигэр олох үөскүүн сөп диэн сабаҕалыыбыт. Ол курдук манна көннөрү эргийии (вращение) эрэ буолбакка, эргитэн аҕалан иһии (цикличность) көстөр.

Онон, олонхону бу ырытыыттан көрөн, Орто дойду (Сир планета) төгүрүк быһыылааҕын, кинини ким да айбатааҕын, бэйэтэ үөскээн тахсыбытын, киниэхэ түөрт улахан океаннар баалларын, аҕыс суол хайысхалаааҕын, алта тектонической билиитэлэртэн турарын, чэн муус полярнай уобаластардаааҕын, араас хайалардаааҕын, кумах куйаардаааҕын, арааһынай үүнээйи үүнүөн сөптөөх сирдээбин, кинини эргитэ турар кииннээбин, ол эргииртэн олох үөскүүрэ тутулуктаааҕын билиэххэ сөп.

Олонхоҕо этиллэринэн Орто дойду:
Аллараа дойдуттан,
Адьярай сириттэн
Аргыар айаҕа буолбут,
Үөһэ дойдуттан,
Үлүскэннээх халлаантан
Үргүөр үөлэхэ буолбут
Былаҕайга ыллара турар
Былдыаһыктаах сир...

[101, т. IV, с. 23]

эбэтэр Үөһээ, Аллараа дойдулар киирэр-тахсар суолларыгар турара этиллэр. Онон, киниэхэ Үөһээ уонна Аллараа дойдулартан киирэр уонна тахсар аартыктар бааллар, ол курдук:

Эрэхэлээх илин халлааннарын
Энийэлээх иитин аннынан
Эргийэ баттаан көрдөххө...
Тулларыттаҕас хагырыктаах,
Туруу томороон мастардаах,
Кэмэ-кэрдийтэ биллибэт
Кэнкил хара тыалардаах эбит.
Анараа өртүн
Аһара баттаан
Аллаах агтыы
Алам-дьалам көрдөххө...
Арыылаах сүндэлэ күөллээх эбит...

Энэрэ күөх далай күөллээх эбит...

Үүт сүндэлэ күөллээх эбит...

[101, т. IV, с. 98-100]

Бу сүдү күөл:

Улаҕаа диэки өтгүн

Унаар-мунаар көрдөххө

Үөһээ дойдуга

Үрүн Аар тойонно

Икки атахтаах,

Иннинэн сирэйдээх

Аат ааттаан

Амалыа туойан тахсарыгар

Иэйэхситэ кэлэн эргийбит,

Айыыһыта кэлэн алҕаабыт

Сизэллээх сиэги маҕан аартык

Сирэм күөх тэллэхтэнэн

Тангалай кэрдийһин курдук

Таннары дьаралыйан түспүт эбит...

[101, т. IV, с. 98-100].

Бу сизэллээх сиэги маҕан аартык Үөһээ дойдуга Үрүн Аар тойонно тийэр, оттон Үөһээ дойду абааһыларыгар:

Аһыардаах арҕаа халлаан

Араҕас сабыдал саҕаҕын анныгар

Аһан иһэр айан киһитэ

Алаар-малаар көрөн кэбистэбинэ...

Унуоргута көстүбэтэх,

Улаҕата биллибэтэх,

Уораҕайдаах усталаах

Уорааннаах тыыннаах

Аһыс үөстээх

Араат байбал хотун...

Анараа өтгүнэн...

Аалтыстаах аал маҕан хайалар...

Дьарҕааланан тахсыбыттар эбит...

[101, т. IV, с. 103-104].

Бу хайаларга:

Үлүскэннээх халлаан үтүөлэрэ,

Үөһээ дойду өһөгөйдөөхтөрө

Аһымньылаах Аан Дархан аймахтара...

Уддурҕаччы санаалаах,

Утары бэйэлээх

Вот Уһуму Тон Дуурай обургу...

[101, т. IV, с. 104-105].

Орто дойдуга киирэр-тахсар аартыга:

Хааннаах харах уутунан сууммут
Кэбэлээх Кээхтийэ хаан аартык
Кинкинии сүүрэн
Киирбит эбит...

[101, т. IV, с. 104].

Кээхтийэ-хаан аартык туһунан П.А. Ойуунускай: «Во всех олонхо говорится, что на юго-западной стороне “Муус кудулу байгал” идет дорога, ведущая в страну (верхний мир) “Возвеличиваемого Великого господина” – “Кэгэлээх Кээхтийэ-хаан аартык”. Буквально означает “С кукушкой на вехе, кровавая дорога Кяхтия”. Мы можем допустить, что это именно Кяхтинская дорога» – диэн эппитэ. Бу этиитэ кини Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулары Сиргэ баар гына көрөрүтгэн тахсыбыта. Ол эрэри, хайа баҕарар олонхоҕо Үөһээ дойдуга баралларыгар халлаанга өрө көтөн тахсаллара, «аан ийэ дойдуларыттан» арахсаллара. Ону «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхоҕо:

Инньэ диэн баран,
Көтөбүллэн үөскээбит
Күөх маҕан халлаан
Көй киинин туһа диэн
Үс түүлээх ох
Түргэнин курдук
Тобулу көтөн,
Чураадыан көппүтэ,
Түүннээх күн
Тубус-туруору көппүтэ.
Төһө ыраах
Аан дойдуттан
Тахсыбыт эбиппиний диэн,
Ханас хараҕынан
Кыннах гынан көрдө,
Ол көрдөбүнэ
Үрдүк дьяанылар
Муос дуобат буолан
Чочоруһан көстөллөр эбит,
Кизэн өрүстэр
Бото ситиитин курдук сыйыыллан
Көстөллөр эбит...

[26, с. 165]

Үс түүннээх күн өрө көппүтүн кэннэ:

Отто аан ийэ дойдута
Чуугута-дьяабыта биллибэт,

Дьэ үүт туман буолан
Өрүкүйэн хаалбыт...

[26, с. 165]

диэн этиилэриттэн көрөбүн. Онон, Үөнээ дойдуга тахсар икки аартык саҕаланыыларын эрэ Орто дойдуга көрүүххэ сөп.

Орто дойду:

Собуруу диэки өртүн
Солбуйа батгаан көрдөхпүнэ...
Тобус хонорой улуу дуопсун
Тумулардаах эбит...
Анараа диэки өртүлэрин
Аһара батгаан таһаардахха...
Улуу дьабыл хайаларым
Тараадыһан тараахтанан
Тахсыбыттар эбит...
Аллараа диэки өртүлэрин
Арыһа тардан көрдөххө...
Тобус дуолан дьулурба
Өһөхтөөх хаан дьабыл тумулар
Өттүгэстии түспүт курдук
Түһнэри эргийэн
Түспүттэр эбит...

[101, т. IV, с. 97-98].

Бу дуолан тумуларга «Аллараа адьарай аймаҕын анаарыйар ааттаахтарын» аартыктара:

Сытар ынах ханнын саҕа
Сымара хара тааһы
Булгурута охсон түһэрэр
Буурба холорук ытыллыбыт,
Мунурун буларбатах
Мун-сор суунаҕалаах
Муус Күнкүйэ хотун аартык,
Хааннаах хабарҕаны
Хайа баттаабыт курдук
Хаан Дьарылык аартык
Өрө сүүрэн тахсан,
Өһөхтөөх күүдэнинэн
Өрө мэнийэ сыһпыт эбит...

[101, т. IV, с. 97-98]

Бу аартыгынан аллараа дойду ааттааҕа:

Ааттаах Ап Салбаныкы
Аҕата буолбут
Алып Хара Аат Моҕойдоон диэн

Адъарай аймагын аатгаах бухатыра...
сылдар эбит. Отгон:
Хорумнуулаах хотугу халлаан
Холоруктаах кунуһун аннынан
Ходуйа батгаан ыламмын
Эргэс-дъэргэс көрдөхпүнэ,
Эрилитэн түһэрдэхпинэ –
Хопголоох-дыикгилээх улуу Куктуй айабар...
Абыс тараах дьяангы хайалардаах эбит...
Анараа таһааларын
Арыяа батгааммын
Өргөс-чөргөс, өгүрүк-төгүрүк
Өрө көрөн кэбистэхпинэ –
Байбара маған хатыннар
Барылыы үүнэн барбыттар эбит...
Унуоргу-улабаа өттүлэрин
Умса хоруйан көрдөххө –
Тимир дьэһин хайалар
Тиэрэ ханарыйан тахсаннар...
Адаардаах арбаастарынан
Аалсан анньынан үүммүттэр эбит...

[101, т. IV, с. 100-102],

бу «тимир дьэһин хайалартан»:

Хопто кыыл дэбдиргэлээх
Хоптоох-дыиптээх,
Хомуһун илбистээх
Кураанах улуу Куктуй хотун
Куугунаан куохсуйан тахсыбыт эбит...

бу аартыгынан Аллараа дойдуттан Өлүү Чөркүчүөк төрдүттэн:

Алдьархайдаах адъарай аймагын
Абага буолан аатырбыт
Анаарыйар бэртэрэ...
Түннэри Ходорук, Тимир Дьэһинтэй,
Өһөгөйдөөх үйэ оҕото
Өһөх Харбыыр, Үс Күлүк обургу...

[101, т. IV, с. 100-102].

Орто дойду дьонун өлөрө-өһөрө киирэр-тахсар.

Аллараа дойдуга барарга сир анныгар киирбэккэ халлаанна,
атыннык этгэххэ, Космос куйаарыгар көтөллөрүн:

Орто дойдуну унуордаан
Үөһээ көрдөххө – халлаан,
Аллараа көрдөххө – халлаан,
Куйаар дойдуну курдаттаата...

[159, с. 75-76]

уонна маннык көтөн тийэн:

Тобулу суоруйан
Аллараа дьабын түгэбин диэки...
Түгэбэ көстүбэт үлүгэр
Таннары дьуобуран
Түһэн бара турда...

[159, с. 77]

Аллараа дойдуга киирэллэрин көрөбүт.
Онон, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо көстөрүнэн, Үөһээ дойдуга икки аартык, Аллараа дойдуга эмиэ икки аартык тиэрдэллэр.

б. *Үөһээ дойду.*

Орто дойдуттан илин диэки туһаайыынан:

Абыс хартыгастаах
Араҕас маҕан халлаан
Алын кырыыгыгар,
Үс хартыгастаах
Үрдүк мэнэ халлаан
Үрүт өтүгэр...

[101, т. IV, с. 121]

айыы хаан аймахтардаах, күн өркөн уустардаах Үрүн Аар тойон сирэ баар. Бу дойдуга «Сизэллээх Сиги маҕан» аартык тийэр. Бу дойду:

Күрэнэн көрбөтөх
Күлүм чаҕыл күннээх,
Киэһэни билбэтэх
Килбиэннээх кэрэ халлааннаах,
Хаары көрбөтөх,
Хаһыны билбэтэх,
Минньигэс сыттаах
Мичиннэс дьүһүннээх
Күндү оттоох-мастаах
Күөх сирэм чэчирдээх...

[101, т. IV, с. 126]

дойду эбит. Оттон Орто дойдуттан собуруу туһаайыынан:

Тоҕус дьулуруйар дьулусханнаах
Добун маҕан халлаанга...

[101, т. IV, с. 94]

эбэтэр:

Тоҕус добун халлаанга...

[101, т. IV, с. 20]

Үөһээ дойду абааһыларын сирэ баар. Бу дойдуга «Кээхтийэ-хаан аартык» тийэр. Бу дойдуга:

Улуутуйар Улуу Суорун оҕонньор,
Ураан-аараан хотун Куохтуяа икки

Отуг тобус биистэрэ...

[101, т. IV, с. 10]

олохсуйбутгар. Бу дойду:

Күнүһэ биллибэтэх,
Күнэ көстүбэтэх
Түүнүнэн түбүлээбит..
Сааһа кэлбэтэх,
Сайына эргийбэтэх,
Кыһынынан кыскыйбыт,
Кырымах хаарынан типпит,
Түннэри эргирдээх
Түүнүн күннэммит,
Барык-сарык урсуннаах
Бадылған хара тыыннаах,
Идэмэрдээх салгыннаах,
Инсэлтээх тыаллаах,
Салбана көтөр саталаах,
Саккырыы көтөр илбистээх
Муналы дьэллик
Муус дьолоуо хонуулаах,
Чэнинэн дэбилийбит
Чэлгиэн салгыннаах...

[101, т. IV, с. 140]

дойду буоларын туһунан этиллэр.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо айыылар дойдулара «хартыгастаах» халлааннардаах, отгон үөһэни абааһылар дойдулара «дьулусханнар» нөнгүө сытар. Онон, бу «хартыгастар» уонна «дьулусханнар» Космос куйаарын тус туһунан көстүүлэрэ буолаллар. Олонхоҕо Үрүн Аар тойону:

Үүт-аас бэйэлээх,
Үкээр сылаас тыыннаах,
Үрүмэ долгун үктэллээх
Үс киис кыыл тириитэ өллүргэлээх
Үрдүк нуоҕай бэргэхэлээх...

[101, т. IV, с. 34].

Оттон Үөһээ дойду абааһыларын тойоно:

Онойор уолугун үүтүнэн
Олорор оҕо саҕа
Икки сиикэй эт бэргэ мэннээх,
Илин өтгүгэр буоллаҕына
Хантайар муос хабарҕатын
Хааннаах хайаҕас бааһыттан
Умса холоруктуу олорор

Уот оџурук тайахтаах,
Онойор уолугун үүтүтэн
Онолдуйа олорор бааһыттан
Таннары дьалкыйа олорор
Таас оџурук тайахтаах.
Уолан киһи
Уостаах тийһэ
Турталдьыйан көстөр,
Тураџас субай хаан
Уһун уйгу уктаах
Уһун сунһа турбуу батаһынан
Өттүгүн үүтүн устун
Өтөрү түһэн кээстэххэ
Уолуйан уһуктар,
Уораахсыйан олорон
Уордайдан ордоотуур
Улуутуйар Улуу Суорун оџонһор...
[101, т. IV, с. 15-16]

диэн ааттанар.

в. *Аллараа дойду*.

Орто дойдуттан хоту диэки туһайыһынан Аллараа дойду баар. Бу дойдуга Улуу Куктуй аартык уонна Муус Күнкүйэ аартык тиэрдэллэр. Бу аартыктары:

Алталаах атыыр оџуһу
Хааннаах хабарџатын
Хайа баттаан ылан
Тиэрэ быраџан
Тэнишит курдук
Хабылалаһа олорор
Хаан дьалысхан аартык устун...
[101, т. IV, с. 244]

диэн этэллэр. Маннык аартыктарынан айаннаан:

Аџыс чамчааһыннаах
Атыйалаах...
Үлүскэннээх үс үтүмэхтээх...
Лоџуйар лох түөртүгэн
Тоџус сындыыстаах сэттэ дьыппиэһиннээх...
[101, т. IV, с. 248]

Аллараа дойдуга тийиэххэ сөп. Бу дойду:

Силлиэ түспүт,
Сибиян көшпүт,

Холорук ыгыллыбыт
Хомуһун туойбут...
Барбатах балык миинин курдук
Бадья-бидиэ, барык-сарык халлааннаах,
Буспатах мунду миинин курдук
Будуор-бадыар, борук-сорук дойду...
Кэлтэгэй кэрис бараан ыйдаах...
Эмтэркэй эбир күн элээмэлээх...
Ыһлаах сыт ыһспаланан тахсыбыт...

[101, т. IV, с. 245]

эбит. Олонхоҕо айыы бухатыырдары Аллараа дойдуга баралларыгар:
Аҕыс иилээх-саҕалаах
Аан Ийэ дойдуларыттан
Арахсан бардылар...
Күн айыы сириттэн
Күрэнэн бардылар...

[101, т. IV, с. 243]

диэн этэллэрин быһыытынан, Аллараа дойдуга син эмиэ Үөһээ дойдуга барар курдук Орто дойдуттан арахсан, халлаанга көтөн тахсан бараллар. Бу дойдуга тойонунан:

Адьярай аймаҕын
Аҕалара буолбут
Лоҕуйар лох түөртүгэн
Тойонунан анаммыт
Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн үөскээбит
Атара бэйэлээх, арбыһа тиистээх
Арсан Дуолай, Лоҕуруйар Луо-хаан...

[101, т. IV, с. 17]

буолар.

г. *Орто дойдуттан:*

Арҕаа диэки бардахха...
Үс дойду киирэр кирбиитигэр
Үс сиринэн болчуотгаах буоһуралаах,
Төтөрү соһус быһыһлаах,
Төбөтүн оройунан айахтаах
Мунурун булларбатах
Муус Суорун булгунньахха...
Кытай Бахсылааны оһонньору
Кырыктаах үс уус төрдө буол диэннэр...

[101, т. IV, с. 25-26]

олохтообуттар.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо Үс дойдуттан ураты, айыы да, абааһы да, дьон да суох сирэ баар. Бу «кэниэргэ этиллэн,

---

кэнтиккэ охсуллан, кэлгизбэ киирэн» сытар:

Кулан дьэллик майгылаах
Кулут Туйгун обургу
Кулугуламмыт хайата,
Хасса суох санаалаах
Хаан Сабыдал бухатыыр
Хараҕаламмыт хайата,
Үйэни уларытар
Үстээх оҕо
Өркөн Боотур
Өттүгүттэн кулугуламмыт
Өһөгөйдөөх хайата...

[101, т. IV, с. 159]

баар сирэ. Бу сир:

Үөһээ дойду
Үөгүтэ иһиллибэтэх,
Аллараа дойду
Аргыра тахсыбатах,
Орто дойду
Оһоло тийбэтэх,
Арҕаа халлаан
Анараа таһаатыгар,
Улуу куйаар
Улаҕаа өттүгэр...

[101, т. IV, с. 158]

баара ыйыллар. Бу дойдуну олонхоҕо:

Аллараа дойдуну
Аҕалыта-мэһилэтэн,
Үөһэ дойдуну
Үөгүлэтэ мөхтөрөн,
Орто дойдуну
Орулата долгутан,
Харанга-сырдык
Хасса оонньообут,
Түүнэ диэн
Түптээн биллибэтэх
Күнүһэ диэн
Күнүстүү көстүбэтэх
Туспа дойду...

[101, т. IV, с. 158]

диэн этиллэр.

Онон, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо этиллэринэн, «Кинкиниир киэн халлаанна», ол эбэтэр Космос куйаарыгар үс дойду

– Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар, Кытай Бахсылааны сирэ (Үс дойду киирэр кирбиитигэр) уонна Өркөн Баатыр хараҕаламмыт сирэ (олонхоҕо этиллэринэн «туспа сир») бааллар. Үрүн Аар тойону ойуулааһынна кини сырдыга, сылааһа бэлиэтэнэр, ону тэнгэ хайаан да «киис тириитэ бэргэхэлээбэ» ыйыллар. Кинини «күн сириин», «айыы сириин» баһылыга диэн этэллэрин быһыытынан, Күнгэ тэнгэнэн көрүөххэ сөп. Күн «толору өллөбүнэ» (полное затмение Солнца), кини «короната» үрүн көмүстүү килбэчинниир чөмчүүк таастыны сардана буолан көстөр [59, 7]. Бу коронаны үс араҕаҕа: иһинээби, ортоку, таһынааҕы диэн араараллар (олонхоҕо «үс киис тириитэ өллүргэлээх» диэн этиллэр).

Олонхоҕо сири-дойдуну киһи курдук көрдөрүү олус элбэх. Ол курдук, орто дойду кэпсэнэригэр:

Аан Ийэ дайды
Араҕас далбар быарыгар...
Сырдык ыҕай киинигэр...
Үрдүк арҕаһыгар,
Үөбэр өрөһөтүгэр,
Чогдойор саалыгар,
Чонойор кэтэбэр...

[101, т. IV, с. 45-46]

диэн этиилэр бааллар. Бу олонхоҕо айылҕаны тыыннаабымсытан, киһини кытта дьүөрэлиир, эбэтэр, аан дойдуну кытта киһи дьүөрэлэһиитин курдук көрдөрөр биир сүрүн өйдөбүл буолар.

Мантан сиэттэрэн, Аллараа дойду баһылыгын Арсан Дуолайы «арбаҕаһын бүрүммүтүнэн төрөөбүт» диэн быһаарыы, ханнык эрэ планеталар системаларын харанга, өлбөөркөй күннэрин этии буоларын, оттон Арсан Дуолай кэргэнэ:

Адаҕатын кэппитинэн төрөөбүт
Аан Дараһы аймаҕын ийэтэ буолбут
Адаҕалаах Ала Буурай, Аан Дьааһын...

[101, т. IV, с. 16]

«адаҕатын кэтэн төрөөһүнэ» Сатурн планета курдук иилэрэ арахсыбатах халлаан эттигин этиэххэ сөп. Ити курдук Үөһээ дойду абааһыларын баһылыга Улуутуйар Улуу Суорун тойону уонна Хотун Куохтуйаны эмиэ биһиги билбэт көстүүлэрдээх планеталарбыт систематын Күннэринэн буолуохтарын сөп. Итинник өйдөбүлгэ өссө манньк көстүүлэр, холобур, Аллараа дойдуга бухатыырдар охсустактарына, Арсан Дуолай:

Сүннүм доргуйдаҕын,
Сүрэҕим эһпэйдэҕин,
Икки үллэр бүөрүм аҕай,
Икки быччанныыр хараҕым аҕай...

[101, т. IV, с. 266]

диирэ, эбэтэр Үөһээ дойдуга охсуһуу буоллабына:

Уолуйан уһуктар
Улуутуйар Улуу Суорун тойон
Уолугун үүтүнэн астарда,
Бэлэһин төрдүнэн
Бэккэ диэн бэтгэрдэ,
Көхсүн харабын
Көйө оҕустарда,
Таллан таас оройуттан...
Таннары табыттарда...
Охсустагарын ахсын
Онолуйара улаатта,
Тиэрэ таралыйда
Тийһигэ бэргээтэ,
Икки таас оҕурук тайахтара
Иккиэн түнгэри ытыллан,
Тыына хаайтаран
Тыылыгы тэбиннэ,
Хаччыгыны түстэ...

[101, т. IV, с. 151-152]

диэн этиллэрэ тиэрдэр. Ол курдук, бу ойуулааһыннартан сир-дойду алдыһыгытын көрөбүт.

Бу Үс дойдунан тойотторо бары тус туспа аймахтаахтар, уруулаахтар. Ол курдук Үрүн Аар тойон аата-ахса биллибэт «айыы-хаан аймахтаах, күн-өркөн уустаах». Оттон Улуутуйар Улуу Суорун:

Чуучугуруур туус тумустаах
Чураадылар хаан аймахтардаах,
Бэргэһэ быатын саҕа мэнэгэйдээх
Бэки Суорун аймахтаах,
Сутуруо быатын саҕа соллонноох
Суор тойон диэн аймахтаах эбиттэр...

[101, т. IV, с. 13]

Аллараа дойду тойоно Арсан Дуолай уонна Адаҕалаах Аан Дьааһын эмээхсин икки:

Хап гынар хаппардаах
Хапса Буурай аймахтаах,
Түп гынар түптүрдээх
Ньүкэн Буурай удьуордаах...

[101, т. IV, с. 16]

диэн этиллэр. Бу аймахтар уонна уустар бука бары тус туһунан олорор «алаастаахтар», эбэтэр олорор сирдээхтэр-уоттаахтар. Онон, бу уустар уонна аймахтар олорор сирдэрин араас суол планетанан, оттон кинилэр «тойотторун» бу планеталар эргийэр кииннэринэн ыллааха,

---

олонхо бу үс дойдута тусна Күн планеталарын систематын курдук көстүөхтэрин сөп.

Олонхо араас «маџан», «араџас», «добун», «хахсаахтаах», «өһөхтөөх» о.д.а. халлааннара К.Э. Циолковскай көстүбэт күннэ тийэ арааһынай күннэрдээх планеталар системалара баар буолуохтааһын туһунан сабаҕалааһыныгар сөп түбэхэр. Аллараа уонна үөһэ абааһылар дойдулара Күн сиригэр холуйдахха төттөрү эргиридээх дойдулар, үөһэ абааһылар дойдуларын салгына «саталаах, илбистээх» диэн этиллэрэ бу планеталар системаларыгар космической сардангалар олус күүстээхтэрин этэр. Оттон Аллараа дойду «ооџуй оџус бадараанныыр» дойдута диэн этии бу дойдуга магнитнай хонуулар уонна гравитация күүстээбин көрдөрүү буолар. Олонхоџо Аллараа дойдуга:

Дьөлөрү үтүгэн түгэбин курдук
Чөмчөрүйэ дьөлөрүйэн түспүтүнэн...
[101, т. IV, с. 244]

киирэннэр:

Таннары тайдаран
Дьалкыһыппытынан...

Бараллар, ол эбэтэр аллараа диэки түһэ тураллар. Аллараа дойдуга баран иһэн хайаан да:

Торбос саџа чохулаах...
Байтаһын биэ саџа баџалаах...
Тон харыйа саџа
Тобурах эбирин кутуруктаах
Күөх күрдьүгэс дьүһүннээх
Күлгэри кыыл үөскээбит,
Тыһы тыймыгыт чынаннаабыт...
[101, т. IV, с. 244]

сирдэрин көрөллөр.

Космос куйаарыгар сулустарган үөскүүр «хара дьөлөџөстөр» (черные дыры) бааллар. Бу дьөлөџөскө түбэспит туох барыта кыайан тахсыбат, кинилэр оннооџор күн уотун тэйиһпэттэр. Онтон олонхоџо Аллараа дойду абааһыллара:

Күн өркөн ууһун
Күөмчүлээн бараммыт
Өһөгөйдөөх Өлүү Чөркүчүөк төрдүгэр
Өрөһүттэрбэккэ киирдэхпитинэ
Өџүрүтэллэрэ мөлтөх буолуоџа,
Айбы хаан аймаџын
Атаџаастаан бараммыт
Аллараа дойдуга түстэхпитинэ –

Үс күлэр ньүкэн үтүгэн
Үннэн биэрэрэ биллибэт...

[101, т. IV, с. 22-23]

диэн Аллараа дойдуга киирбит тахсара кыаллыбатын этэллэр. Оттон күн сырдыгынааҕар түргэнник айаннаатахха бириэмэ хаамыыта уларыйар. Айыы бухатыырдар аллараа дойдуга түһэн иһэн араас быллыргы кыыллары көрөллөрө онтон тутулуктаах.

Онон, олонхо Үс дойдуга биһиги Галактикабытын көрдөрөр диэн сабаҕалааһыны оноробут. Олонхоҕо өссө биир ураты көстүүнэн:

Күннэрин уота
Көрө сатаан баран,
Көрбөт буолан
Күдэрик туманынан
Бүрүллэн барда,
Ыйдарын сырдыга
Сырдага сатаан баран,
Сырдапат буолан
Ыһырык буруонан
Ыһаарыллан баран,
Чырдык харанга сырыырҕабыт,
Үөл-дьүөл үөдүспүт,
Борук-сорук буолбут.
Хаһыытаатахха санга иһиллибэт
Чугуун күөс түгэҕин
Түннэри уурбут курдук
Түрүк харана түбүлээбит
Түн хааһах дойдутун устун
Түнкэлийэн түһэн истилэр.
Ол истэхтэринэ,
Сирдэрин уһуга
Сири иһит
Сиксигин курдук
Кэрэмээннэнэн баран,
Тонус киһи туут хайыһарын
Тумсун курдук
Өрө чоноруһан тахсан бара турда.
Халлааннарын баһа
Саар ыаҕас сабарайын курдук
Санньылыһан баран
Саха киһи
Хатын сыарҕатын
Сынааҕын курдук
Таннары изҕиллэн түһэн киирэн истэ.

Онуоха
Өйдөөн-дьүүлээн көрө испиттэрэ
Сир халлаан икки
Силбэхэр сиксиктэрэ,
Быысаһар ыпсыылара
Аллаах ат сылгы
Аһаан кибиргэтэ турар
Тийһин тыаһын курдук
Хардары-таары анньһан
Аалсыһан хабырыйса турар
Амырыннаах дайдытыгар
Тийэн тиксэн кэллилэр...
[145, с. 213-214]

диэн этиллэр. Бухатырдар бу сир и аһаннар, Орто дойду дьонун курдук дьонноох сиргэ тийээллэр. Манна «сир халлаан икки силбэхэр сиксиктэрэ» диэн этиллэринэн уонна маннык көстүү «күн сириттэн» – биһиги Күммүт систематыттан тахсыыга көстүбэттин быһыытынан, биһиги Галактикабытыттан тахсыы буолар диэн сабадаланар.

Онон бу ырытыыга биһиги олонхоҕо «Кинкиниир киэн халлаан» – Космос куйаара эрдэтээҕи туруга олус итиитин (Горячая Вселенная), Космос куйаарын аһаҕас моделин (открытая модель Вселенной) курдук наука араас теориятын көрүөхпүтүн сөп.

3.2. Орто дойдуга олох үөскээһинэ

Олонхоҕо айыылар уонна абааһылар үөскээһиннэрэ кэпсэммэт, ол эбэтэр кинилэр утарыга турар күүстэр быһыытынан, үйэ саас тухары баар эбит буоллахтарына, Орто дойдуга олох үөскээһинин туһунан сиһилии суруллар. Орто дойдуга олох үөскээһинэ «Уордаах Уот кыргыһыы» кэнниттэн:

Бу кэнниттэн буоллабына
Буор сир уйбат буулаҕа талбалар
Орто туруу дойду
Олобун олохтоорулар
Өлбөт төлкөнү түһэрбиттэрэ,
Өйдүүн-дьүүлээн көрбүттэрэ...
[101, т. IV, с. 23]

Орто дойду уонна Аллараа дойдулар икки ардыларыгар, кинилэртэн киирэр тахсар аартыктар суолларыгар баар. Онон, кини:

Былаҕайга ыллара турар
Былдыһыктаах сир буолсу...

Ол иһин:

Биһиги диэтэх бэйэлээхтэр
Билэр-көрөр мунгутааннар
Орто туруу дойдуну
Олоҕун булларбат буолуохпут дуо?!!
Үс биис ууһуттан...

[101, т. IV, с. 24]

эбэтэр аллараа, үөһээ абааһылартан уонна айыылартан:

Үтүмэхтээн тураммыт...

атыннык эттэххэ, уһуннук, хаста да төхтөрүйэн:

Оройунан оонньуур
Ортогунан курданар
Отут биэс биис ууһунан...

Орто дойдуга дьону олохтуулар. Бу дьон ортолоругар:

Самныбат саргылаах
Саха киһилээн,
Устаты муруннаах
Утары сирэйдээх
Ураанхай сахалаан...

[101, т. IV, с. 14]

саха диэн ааттаах омук баар, бу саха омук «үс», «түөрт», «ураанхай
саха» диэн араарыллар.

Абааһылар уонна айыылар:

Быстан биэрбэт үөстээхтэр,
Бытарыйан түспэт эттээхтэр,
Тохтубат хааннаахтар,
Хоһуттубат унуохтаахтар,
Өлбөт бэйэлээхтэр,
Өспөт үөстээхтэр...

[101, т. IV, с. 21]

эбиттэр, Орто дойдуга олохсуйар дьон:

Босхо бастаабынан,
Бокуйар сүһүөхтээбинэн,
Сиик-туман тыыннаабынан,
Симэһиннээх эттээбинэн...

[101, т. IV, с. 24]

Орто дойдуга сөп түбэхэр гына букатын атын оноһуулаахтар.

Олонхоҕо этиллэринэн Сиргэ олохсуйар саха дьоно – Саха Саарын
тойон уонна Сабыяа Баай хотун сирдэрэ-уоттара:

Хаары, кыһыны билбэтэх,
Хагдарыйан көрбөтөх,
Күөгэл-нусхал бэйэлээх
Күөх оттоох-мастаах,
Күлүм-чабыл күннээх,

Кырымах хаар түспэтэх,
Кыһын диэн кэлбэтэх,
Самаан сайын саргылаабыт
Сандал маҕан дойду...

[101, т. IV, с. 44-45]

сылаас климаттаах, олох кыһына суох дойду ахтыллар. Киһи олохсуйар сирэ олонхоҕо хайаан да төгүрүччү хаххалаах:

Илиниктиир энэринэн
Эргийэ баттаатахха
Этгээх ат кутуругун
Элии быһа баттаабыт курдук
Эргэнэ хара тыалара
Элээнни үүнэн кииргэлээбит...
Арҕаа саҕатынан
Анаарыччы баттаан
Адьылаан көрдөххө
Абыстаах атыыр сылгы
Ардайдаах сиэлин
Адаарыта охсубут курдук
Арыы линкир тыалара
Арыаллаһа үүнэн кииргэлээбит...
Соҕуруулуур өртүнөн
Тоҕус ураанныктыах
Улуу тумулатгарын...
Хотугу улаҕатынан
Тула баттаан
Одуулаан турдахха
Торум хойуу бытыктаах
Тойон дьон дорооболоһон баран,
Дьоһумсуйа туттан
Чуоҕуһа хаамсаннар
Лонкунаһан иһэллэрин курдук
Тор хара тыалара
Тулалыы үүнэн тахсыталаабыт эбит...

[159, с. 18-20]

маны таһынан бу дойдуга:

Тоҕус уон тоҕус
Дуолан улуу үрэхтэр
Холбоһон куугунаан киирбит
Холборон хочолоох,
Абыс уон абыс
Ааттаах аарыма үрэхтэр
Айманан-айгыстан киирбит

Аатырбыт-аарыгырырбыт алаастаах,
Сэтгэ уон сэтгэ
Силбиктээх сирэм күүх үрэхтэр
Сизэтиһэн-сириэдийэн киирбит... [101, т. IV, с. 95]

Маннайгы саха дьонун олохсуйбут дойдулара эмискэ:

Тобус дохсун холорук
Тоҕо ытыллан түстэ,
Тыстаах-баттахтаах эһэ тириитин
Тырыта сынньан барар
Тыал тыалыран барда
Буурҕа оонньоото.
Буор оргуйда...
Түөрт сүллэр этин ньиргийдэ,
Түөрт сааллар чабылҕан дапсыйда
Күлүк көстүбэт
Күдэрик туман оргуйда...

[101, т. IV, с. 74-75]

айылҕа алдьархайдаах алдьаныыта буолар, олонхоҕо маннык катаклизм буолуутун абааһы бухатыра кэлбитинэн бэриллэр. Бу түмүгэр:

Кырыаны көрбөтөх,
Кыһыны билбэтэх,
Самаан сайын саргылаабыт
Сандал маҕан дойдуга –
Сайдалыкы эбэ хотунна
Тингэһэ ынах саҕа
Дэриэспэ таас тибиилэннэ,
Кунаҥ оҕус саҕа
Лочугурас таас буурҕаланна,
Кыраһа хаарынан
Кырылыы оргуйда,
Күр мууһунан
Күрүлүү ыгылынна...

[101, т. IV, с. 74-75]

Саха дьоно олорор сирдэрин айылҕата тосту уларыйан, кыһына суох дойдуга кыһын кэлэрэ, муус үөскүүрү, хаар түһэрэ этиллэр. Айылҕа маннык тосту уларыйыгыттан дьон өлөн, киһи-аймах эстэн барар. Олонхоҕо Аан Алахчын хотун:

Алдьархайдаах аллараа дойдуттан
Адъарай аймахтара адаҕыйаннар,
Үлүгэрдээх үөһээ дойдуттан
Үлүскэннээх биистэрэ өнөйөннөр...

[101, т. IV, с. 118]

киһи-аймах эстэн эрэрин, «ураанхай саха барахсан умса ууруллубутун» этэн туран, өлөн-эстэн эрэр дьону көмүскэтэрэ:

Буор туруу сиргэ
Буулаҕатын булларбат
Үөһээ дойду
Үргүөрүн бүөлүүр,
Аллараа дойду
Аргыарын сабар,
Тохтубат хааннаах,
Тоһуттубат унуохтаах,
Өлбөт үөстээх,
Өспөт тыыннаах
Буулаҕа бухатыырда
Булан-галан киллэрэ охсун...

[101, т. IV, с. 118]

диэн көрдөһөр. Кини көрдөһүүтүнэн Сиргэ олохсуйа кирибит иккис түһүмэх дьону:

Кустук курдук
Куоһаттаран кэбистэ,
Быһа курдук
Быһыылатта,
Ох курдук
Онорон...

[101, т. IV, с. 142]

анаан онорон түһэрэллэр. Ол курдук, Сиргэ эрдэ үөскээбит саха дьонун дьиэтин-уотун туһунан «отут ураҕайдаах оҕуй бараан ордуу... көндөй көмүс – урук балаҕан» [101, т. IҮ, с. 46] диэн этиллэр эбит буоллаҕына, кэлин үөскээбит дьон тэлгэхэлэрэ, сэргэлэрэ, балаҕаннара, иһиттэрэ-хомуостара, дьиэлэрин тэрилэ, таннар танастара, барыта сиһилии ойууланар. Бу дьон өссө уотунан сатаан тутталлара кэпсэнэр, онон кинилэр тымныы дойдуга олохсуйар кыахтаахтар. Уот оттууу бу дьон олоҕор улахан суолталааҕа, олонхоҕо уот туһунан олус уустаан-ураннаан ойууланарыттан көстөр:

Отут ураҕайдаах
Суостуганнаах
Суо-хаан оһохторугар
Курун тыа маһын
Кулуһуннаан киллэрэннэр
Көп сөбөлөн уоту
Күөдүтэн кээспиттэр,
Аҕыс курдуулаах
Алаас сыһыыны
Түөрэ кэбэн кээспит курдук

Түүрт кырыылаах, дүгдэли бэйэлээх
Түүлбэ маҕан холумтан үрдүгэр
Хаардаах бугул саҕа
Хаалыктаах хатагтарынан
Көтөх мунунан
Көп сөҕөлөн кыаҕа
Борооску төбөтүн саҕа
Бороон хара чокууру
Сардырҕаччы охсон
Саҕан кээстилэр,
Аҕыс чуорааннаах
Аал уот барахсан
Айдаарбытынан барда,
Кыырык төбө,
Кыымнаах төлөн
Кытыастыбытынан барда...

[101, т. IV, с. 153]

Мань таһынан кинилэр бултаан астарын булуналлар, таннар танас онгостоллор. Онон, бу дьон Сиргэ бастаан үөскээбит дьоннообор быдан сайдыылаахтара көстөр.

Орто дойдуга дьон олохсуйуобуттан ыла, кинилэри кытта сэргэ дьонно көмөлөһөр иччилэри олохтуулар, үөһэ дойдуттан дьайар, араначчылыыр айыылары аныыллар. Дьонго көмөлөһөр айыыларынан буолаллар:

1. Тус илин диэки:

Бй хотун төрүүн таалалаабыт
Ытык хайатын чанчыгар,
Күн тойон төрүүн күөлэһийбит
Көмүс хайатын кэтэҕэр
Үс нуоҕай маҕан хатын
Үүнэн лөглөрүһэн туралларыгар...
Күн Дьөһөгөй тойону,
Күрүө Дьөһөгөй хотуну
Уордаах Уот Дьөһөгөй онгортон...

[101, т. IV, с. 24-25]

Орто дойду дьонугар:

Үрэххэ баппатах үрүн түүлээҕи,
Үргүүк ханылы, бүтэй туйахтааҕы
Үксэтэ олордуннар,
Сыһыыга баппатах сыспай сиэллээҕи
Сылгы сүөһүнү, миинэр минэни
Дэри-дэлэгэй
Тэниттиннэр диэннэр...

аныыллар.

---

2. «Илбистээх илин итии халлааным иирэр эбир-дьябыл энгийэтигэр» Ийэхсит Эдээн Ийэ хотуну Орто дойду дьонугар:

Иэримэ дьыэтин иччилээ,
Төрөтөр оѳотун
Төлкөлүү олор...

диэннэр «көхсүттэн тэһииннээх күн-айыы күүһүн үрдэтэргэ, арбаһыттан тэһииннээх айыы-хаан аймағын алгыһын салайарга» [101, т. IV, с. 30] анаабытгар.

3. Бу илин халлаан «аллараа алаарыйар таһаатыгар, араѳас сабыдал далбарыгар» олорор:

Ньэлбэн Айыыһыты
Нэлѳэлдьин Куону
Ахтылѳаннаах Айыыһыт хаан хотуну...

Орто дойду «баайын» барѳарда, ураа муостааѳы «ууһата», дьонун-сэргэтин:

Араѳас чэчирдээннэр,
Алтан туоналааннар,
Кыыс оѳо кутун
Кыптыйга ингэрэннэр,
Уол оѳо кутун
Оххо ингэрэннэр...

«алгыы, абырыы олордун» диэннэр [101, т. IV, с. 32] анаабытгар.

4. Орто дойдуттан арѳаа туһаайыынан:

Үс дойду киирэр кирбиитигэр
Үс сириэн болчуоттаах буоѳуралаах,
Төттөрү соѳус быһыылаах
Төбөтүн оройугар айахтаах,
Мунурун булларбатах
Муус Суорун булгуннаахха..
Орто дойду отут бизэ биийин ууһугар:
Хааннаах халын куннаахха
Хабырынан хаахтаабытынан түһэр
Хатан илбис биилээѳи,
Уу субай хааннаахха
Умсугуйан уһуутаабытынан түһэр
Уйадыбат уот чупчурѳа уһуктааѳы,
Кыһыл субай хааннаахха
Кыдыгыран кылааммытынан түһэр
Кыырыктаах кылаан илбис биилээѳи,
Бухагыр дьон туттар
Буулаѳа сэптэрин,
Кэниэрдээх кэтэр
Кэһэхтэрин,

Танхалаах таннар
Танастарын...
“онгоро олордун” диэннэр:

Ыар санаалаах,
Ыарахан тыыннаах
Кытай Бахсылааны оҕонньору..
Кыырыктаах үс уус төрдө буол диэннэр
Оһоллоох орто туруу дьабыл дойду
Охсуоланар оройун улабатыгар
Олохтообуттара үһү...

[101, т. IV, с. 24-25]

Дьонно көмөлөһөөччүлэр сорохторо Орто дойдуга олохсуйаллар.
Кинилэри «иччи» дииллэр.

1. «Кини кинээһин, килбиэннээх бэрдин, үөһээ үтүөтүн,
үөрэхтээх бастыгын» Сээркээн Сэһэн оҕонньору орто дойду
дьонугар:

Кыйыра уста турар
Кыйыл кумах кыдьымахтаах
Ньуурун көрдөрбөтөх
Ньудьулу уот байбал
Холоруктуу ыгылла олодор
Хотугу ойоһонугар,
Түп өлүү төрдүгэр,
Түн ойуур иһигэр,
Көндөй төнүргэс үүтүнэн
Көйө көтөн тахсар
Бургунас муһун курдук
Бур-бур буруолаах
Симилэх төрдүгэр,
Сир иһигэр
Орто туруу дойдуга
Олохтообуттара үһү...

Кинини «орто кулан дьэллик дойду отут биэс бийһин дьонугар»:

Көрөр харах буолан
Көмөлөһө олодор диэннэр,
Түөрэх кэбиһээччинэн,
Түп этгээччинэн...
анаабыттар, кини:
Хотой хаана хоруончачалаах,
Хотоһойун түүтэ куорсуннаах,
Аан ийэ дайды
Айыллыабыттан ыла
Аалыы таас аркыымалаах...

[101, т. IV, с. 27]

Орто дойдуга туох буоларын барытын «аркыыматыгар анһан», суруйан иһэр.

2. Тымныы климаттаах дойдуга киһи уотунан сатаан туттар эрэ буоллабына тыыннаах буолар. Уот иччитинэн:

Улуутуйар Улуу тойон
Улахан уолун
Уоһан хаан төрдүн
Аан Уххан эһэ оһонһору
Айыы хаан аймаһар
Алаһа дьизэ иһигэр
Аал уот иччитэ онорон,
Хара буруо харалдыта
Хатан Тэмизрийэ диэн ааттааннар
Орто курбуу-дьирбии дойдуга
Олохтообуттара үһү...

[101, т. IV, с. 28]

Итини таһынан, Уот иччитин биир суолтатынан, кини атын эйгэбэ киирэргэ ситим буолара көстөр. Ол курдук, ханнык баһарар иччитэ, айыыга, абааһыга Уот иччитин нөнүө эрэ тийэйллэр.

3. Бу Уот иччитин кытта киллэрэллэр:

Дьизэ иччитэ онорон
Дьизэдэ Бахсыылыны,
Холонсолоох-хохтоох
Хотон иччитэ онорон
Ньаады Ньанһаны...

[101, т. IV, с. 28].

4. Орто дойдуга «сүндэли далайыгар»:

Араһас хатырыктааһы,
Лаабычааннарынан дайбыттары,
Лаһыгырас бэйэлээхтэри,
Балым-салым элбэх
Балык бийһин ууһун
Барһарда олордун диэннэр...

«Өдүгэт Боотур оһонһору» [101, т. IV, с. 29] уу иччитэ онорон киллэрэллэр.

5. Онтон «кэнкил хара тыа айы»:

Сүүрүк атахтааһы,
Сүргүөхтээх систээһи,
Улуйар куоластааһы,
Утары тиистээһи...
Дэри-дэлэгэй
Тэниттин диэннэр...

[101, т. IV, с. 29]

этиллэринэн Орто дойдуга оннук оноһуулаах дьонунан икки киһи – саха ураанхайтан уонна тонустан буолаллар [26]. Онон, олонхоҕо Орто дойду дьонуттан кинилэр эрэ утарыта киирсэр кыахтаахтар. Олонхолорго ураанхай саха уонна тонус бухатыырдарыттан ураты атын омук бухатыырдары кэстүбэттэрин бу өйдөбүлүнэн быһаарыахха сөп.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо Туйаарыма Куо уонна Үрүн Уолан оҕолорун Оҕо Тулаайаҕы Үөнээ дойду абааһытыттан – Уот Уһуму Тон Дуурайтан былдыаан ылан:

Оҕо барахсаны
Орто туруу дойду
Улаҕа өттүгэр
Утары сирэйдээх,
Устаты муруннаах
Ураанхай саха
Үөскүөбүттэн ыла
Үктэнэн көрбөтөх
Үтүө сиригэр илдьэн,
Барбах собуус
Балаҕан баарыгар,
Бастын оронугар
Утуган кээспитэ үһү...

[101, т. IV, с. 123].

Бу «ураанхай саха» оҕото «Орто туруу дойдуга ороһулаан төрөөбүт» диэн этиллэр, эбэтэр кини Орто дойдуга олохсуйан «үөскээн-үөдүйэн» тахсыбыт дьонтон төрөөбүт киһи, «соҕотох кулун аттаах, ойоҕос унуоҕа батыйалаах». Кини:

Тус илин диэки
Туһаайа туттунан
Кус сыгынньах оҕо
Куһуһа көтөн истэ...

[101, т. IV, с. 123].

Төрдүн-ууһун истэн баран:

Оҕо барахсан
Оччону истэн баран
Олоруо баара дуо –
Тус соҕуруу диэки
Туһаайа туттунна да,
Кус сыгынньаҕын
Куһуһа турдаҕа...

[101, т. IV, с. 128].

Манна киһи-аймах Сиргэ тэнийэн иһиитэ кэстөр. Бу тэнийии ордук айылҕа алдыанытыттан тутулуктааҕа бэлиэтэнэр. Атын сиргэ

олохсуйбут дьон сайдыылары уратыга этиллэр. Олонхоҕо хайаан да айыы бухатыыра абааһы бухатыырдарын кыайара, онон Орто дойду олоҕо салгыы сайдара, дьон-сэргэ эстибэтэ тоһоҕолоон бэлиэтэнэр.

Олонхо өйдөбүллэрин бу кылгастык ырытыыны кытта айылҕа үөрэҕин көрдөрүүлэрин тэннээн көрдөххө:

1. Сиргэ олох үөскээһинин туһунан олонхо өйдөбүл панспермия теориятыгар сөп түбэхэр. Ол курдук, дьон, атын да кыыл-сүөл «Кинкиниир кизэн халлаантан» төрүттэнэн үөскүүлэр. Манна судургу өйдөөһүнүнэн дьон илэ бэйэлэринэн кэлэн түһүүлэрэ буолбатаһын олонхоҕо «үөскээн-үөдүйэн» диэн этии чуолкайдыыр. Сиргэ кэлбит ханнык эрэ оноһууттан киһи үөскээн тахсара этиллэр. Олонхоҕо дьон «үтүмэхтээн туран» Сиргэ олохсуйаллара панспермия теориятын олох төрдө Космостан мэлдьи да кэлэ турарын туһунан өйдөбүлүгэр сөп түбэхэр [18].

2. Олонхоҕо Сиргэ маннай олохсуйар дьон үөскүүр сирдэрэ тула өтгө хаххалаах, үгүс үрэхтээх, өрүстээх, чычаас уулаах дойду буолара, К.Э. Циолковскай Сиргэ маннайгы уустук холбоһук үөскүөн сөптөөх сирин туһунан сабаҕалааһыныгар сөп түбэхэр [151].

3. Олонхоҕо маннайгы саха дьоно Сиргэ олохсуйалларыгар, кинилэр дойдулара сылаас климаттаах, кыһына суох дойду буолара К.Э. Циолковскай Сир киинэ эклиптикаҕа туруоруу буоллаһына, Сир полюстарыгар кыһына суох, сылаас климаттаах, дьыл кэмнэрэ уларыйбаттарын, Сир полюстара эрдэ сойоллорунан, манна уустук холбоһук Сир шарын хайа да өргүнээбэр эрдэ үөскүөн сөп диэн сабаҕалааһыныгар дьүөрэлэхэр [151].

4. Олонхоҕо абааһы бухатыыра Орто дойдуга кэлиитэ, кини кыһы уоран барыыта, Сиргэ мууһуруу үйэтэ саҕаланарын киһи-аймах олоҕо алдьаныытын, дьон-сэргэ өлүүтүн-сүтүүтүн көрдөрөр. Абааһы бухатыыра Орто дойдуга хаста да кэлиитэ мууһуруу үйэтэ Сиргэ хаста да төхтүрүйэн ааспытын этэр. Мууһуруу үйэтэ кэлиитэ Сир киинэ хамсааһыныттан эмиэ тутулуктааҕа көстөр [10, 82, 83, 87].

5. Мууһуруу үйэтэ киһи-аймах олоҕор, киһи өйө-санаата сайдарыгар, киһи сир-дойду устун тарҕаныытыгар улахан сабыдыаллааһын туһунан наука өйдөбүлэ олонхоҕо эмиэ көстөр [18, 82, 83].

6. Олонхоҕо сирдээҕи олох хаһан да уурайбата, эстибэтэ, оттон киһи өссө сайдан иһиитэ К.Э. Циолковскай киһи-аймах сайдыытын туһунан көрүүтүгэр сөп түбэхэр [150, 151].

Итини тэнинэн бу ырытыыттан көрүөххэ сөп:

1. Сиргэ үөскүүр дьон Космос куйаарыгар баар атын өйдөөх харамайдартан оноһууларынан атын буолаллара, ол эбэтэр Космос куйаарын араас суол олох баар.

2. Олонхоҕо саха омук Сиргэ дьон үөскүөбүттэн ыла баара,

сахалар бэйэлэрин туспа омук быһыытынан санаммытара олус былыргытын, диринин ыйар.

3. Орто дойдуга киһи «үөскээн-үөдүйэн, тэнийэн-тэлгэнэн» иһиитин туһунан олонхо өйдөбүлэ Сиргэ ураанхай сахалар тэнийэн иһиилэрин көрдөрөр. Олонхоҕо саха омук бүтүннүүтэ көһөн барыыта көстүбэт, ол оннугар биирдиилээн киһи барыыта көстөр.

4. Дьон икки Үрдүкү күүстэр икки ардыларыгар ситимниир күүс быһыытынан айыы бухатыыра көстөр. Кини этин-сиинин оноһуута дьонтон да, үрдүкү күүстэртэн да уратыта, кини ананан оноһуллара этиллэр.

5. Айыы бухатыыра күүһэ-уоҕа, кыаҕа Сиргэ олох сайдыытыгар сүнкэн сабыдыаллааҕа көстөр.

6. Сиргэ дьону тэнэ иччилэр олохсуйаллара – Сиргэ хас да кэккэлэһэ эйгэ баарын көрдөрөр. Онон Сиргэ олох хас да көрүнгэ баара, бу олохтор бэйэ бэйэлэрин кытта ыкса ситимнээхтэрэ этиллэр. Иччилэр анааларынан Үрдүкү күүстэр уонна дьон икки ардыларыгар ситимнээһин буолар.

7. Үрдүкү күүстэр уонна дьон икки ардыларыгар ситим, бу күүстэр өртүлэриттэн аналлаах айыылар уонна иччилэр, оттон дьон көртүтэн айыы бухатыыра-ойуун көмөтүнэн олохтонор. Бу өйдөбүл киһи-аймах сайдыыта Космос куйаарыгар соҕотох көстүү буолбатаҕын, киһи-аймах бэйэтэ туспа сайдыбатын, кини Космос куйаарын уопсай сайдыытын кытары ыкса ситимнээҕин уонна бу сайдыыга сирдээҕи олох эмиэ улахан сабыдыалы онорорун көрдөрөр.

3.3. Олонхолоһун – киһи билэр-көрөр дьобурун көрүнгэ

Былыргы Греция философтарыттан сабаллаан үһүйээннэри үөрэтии уһун кэмнээх историятыгар үһүйээннэр айыллыыларын төрдүн туһунан үгүс учуонайдар, араас оскуолалар (натуралистическай, антропологическай, функциональнай, социологическай) XIX үйэ 2-с анарын этнологията уонна XX үйэ этнологията тус туһунан хайыксалаах көрүүлэри онорбуттара, араас түмүктэргэ кэлбиттэрэ [66, 79, 141, 147, 158]. Ол курдук бу үлэлэргэ үһүйээннэри айыыны хаалынньан өй, итэҕэйэр үгэс уонна айылҕа биллибэт күүстэрин наука сайда илигинэ кэнэнник быһаарыы диэн түмүктээһиннэртэн XX үйэҕэ үһүйээннэри айыы:

– былыргы обществоҕа сизери-туому тутуһууну, хомуһуну кытта сибээстэнэн айылҕаҕа уонна обществоҕа бэрээдэги тэнэ хааччахтааһыны ситиспитин,

– үһүйээни өйдөөһүн толкуйдаан көрүүтэ уонна психологията уратытын,

– үһүйээннэри айыы түн былыргы туспа анал бэлиэлэрдээх

«тыллаах» буоларын, бу «тыл» чопчу өйдөбүлүнэн киһи аан дойдуну, дьону-сэргэни уонна бэйэтин киэп онорон, наардаан көрөн уонна толкуйдаан таһаарарын,

– үһүээннэр былыргы эрэ үйэлэрдээҕи культураҕа айыллыбаттарын, кинилэр атын таһымга тахсан, билинни кэмнээҕи культураҕа, ордук уус-уран айымньыга, искусствоҕа киһи айар өйүн үлэтин быһыытынан айыллыахтарын сөбүн ыйыыга тийэ түмүктэргэ кэлбиттэрэ.

Үһүээннэри айыы киһи психологиятыттан тутулуктааҕын В. Вундт, З. Фрейд, К. Юнг үөрөспиттэрэ. Кинилэр үлэлэригэр үһүээннэри айыыга киһи өйүн-санаатын бүдүмүк өртө кыттарын ыйбыттара. Үһүээннэри үөрэтии: «Поиск продолжается: по мере его расширения в распоряжении исследователей оказываются все большее число документальных материалов, проливающих свет на происхождение и развитие космологических идей. Параллельно этому углубляется изучение важнейших закономерностей мифотворчества, что позволяет выявить ранее неведомые грани этой сложной проблемы» [40, с. 168] үһүээннэри айыыны кытта ыкса ситимнээх. Онон бу өртүнэн ырытан көрүү хайаан да наада.

Үһүээннэри айыыга киһи илэ өйүнэн толкуйдаан таһаарарын сэргэ, кини бүдүмүк өйүн билэр-көрөр дьобура эмиэ кыттар.

Ханнык баҕарар киһи тулалыыр эйгэтин үчүгэйдик билэр буоллаҕына эрэ тыыннаах буолар кыахтаах. Киһи билиитэ-көрүүтэ кинини тулалыыр эйгэтин кытта ситимниир. Бу билии-көрүү икки сүһүөбүнэн сайдан билиигэ кубулуйар. Ол курдук, киһи билэр-көрөр органнарынан – хараҕынан көрөн, муннунан сыттаан, айагынан амтаһыйан, кулгаагынан истэн, илиитинэн туган көрөн тула өртүгэр туох буола турарын билэр. Бу ылбыт маннайгы сүһүөх билиитэ киһи мэйиитин үлэтинэн, ол эбэтэр киһи өйүн күүһүнэн уонна киһи онорон, үлэлээн көрүүтүн түмүгэр дьиннээх билиигэ кубулуйар [15]. Онон тулалыыр эйгэни билии-көрүү уонна бу киһи тус бэйэтин этин-сиинин онорутунан, кини айылҕатыттан улахан тутулуктаах.

Былыр-былыргыттан сахалар киһи билэр-көрөр дьобура араас көрүннээҕин уонна киһи киһи тус туһунан билэр-көрөр дьобурдаах буолуон сөбүн билэллэрэ. Киһи барыта билэр-көрөр дьобуруттан ураты, билэр-көрөр дьобур хас да суол көрүнүн араарыахха сөп. Манна ону олус судургутук ылан көрдөххө:

1. Сылыктааһын, билгэлээһин эбэтэр ырытан толкуйдааһын.

Киһи билэр-көрөр дьобурун бу көрүнэр киһи ааспыты, буолбуту уонна билигин буола турары тэннээн көрөн, онно олобуран, кэлэр өртүгэр туох буолуон сөбүн билэр, ол эбэтэр урукку уонна билинни көстүүлэри ырытан баран, онтон холбоон инники өртүн билиэн сөп. Бу билэр-көрөр дьобур чинчийэн үөрэтиини сайыннарбыта. Кини өй

үлэтин түмүгэр олобулар. Сахалар маннык дьобурдаах дьону араас мындыр, сылык кининэн, билгэһит, дьылдыт, чинчиһит, куолуһут о.д.а. дьонунан ааҕаллара.

2. Сэрэйии. Киһи билэр-көрөр дьобурун бу көрүгэр киһи түһэн көрөн, этинэн-хаанынан сэрэйн, мэнэрийэн, биттэнэн, сэрэбиздээн, таңхалаан, атын киһи санаатын ылан ону-маны билиэн сөп. Манна киһи өйүн-санаатын үлэтэ буолбакка, үксүгэр киһи бүдүмүк өйө-санаата, киһиэхэ чуолкай биллибэккэ хаалбыт көстүүлэр баһыйар сабыдыалы онороллор. Ол курдук, холобур, киһи өйдөөн хаалбатах көстүүтэ кини бүдүмүк өйүн-санаатын көмөтүнэн кини түүлүгэр көстөн, букатын атын түмүктэри, атын көстүүнү бизриэн сөп.

3. «Аһаҕас эттэни». Сахалар «аһаҕас эттэх» дьон, эбэтэр экстрасенстар, көннөрү кинигээбэр көрөр-истэр дьобурдара быдан киэнин, онон, кинилэр көннөрү киһи көрбөтүн көрөллөрүн, истибэтин истэллэрин былыр былыргыттан билэллэрэ. Олонхоҕо:

Ураанхай саха
Удаҕан унуохтаах,
Икки атахтаах
Иичээн эттээх,
Көхсүттэн тэһииннээх
Көмүскэс сүрэхтээх
Күн өркөн ууһа
Көрбүөччү харахтаах эрдэбин...

[101, т. IV, с. 110]

диэн этиллэр, эбэтэр урут киһи барыта билэр-көрөр дьобур бу көрүгүнэн туһанарын туһунан этиллэр. Маннык дьобурдаах сорох дьонно кэккэлэһэ эйгэттэн, эбэтэр «чараас тутул» эйгэтигтэн ситимнэ кириэхтэрин сөп. Оннук ситимнээх дьону контактердар эбэтэр медиумнар дииллэр. Отгон сахалар «аһаҕас эттэх» дьону, кинилэр дьобурдарынан көрөн араас суол «ичээн», «көрбүөччү», «түүлүгэр киһи», «таңхаһыт», «мэнэрик» о.д.а. диэн ааттыылылар.

4. «Аһаҕас эттэх» дьонно «анарааттан» эрэ кэлэн ситимнэ кириэхтэрин сөп эбит буоллаҕына, сорох дьон бэйэлэрин «биллибэт» кыахтарынан атын эйгэбэ кириэхтэрин сөп. Манна сахалар кут-сүр диэн олус уустук өйдөбүллэригэр тирэҕирээххэ сөп. Бу өйдөбүлү олус судургутук быһаардахха, киһи үс куттан – ийэ, буор, салгын куттан уонна сүргэн турар. Киһиэхэ ийэ кута – сүрүн кут, киһи тыһынаах буолар күүһэ-уоһа, кини биоэнергиятын субстанцията. Салгын кут киһи өйүн субстанциятын быһыытынан тулалыыр эйгэни кытта ситимэ, киһи араас информацияны ылыыта, бизриитэ. Буор кут киһи тулалыыр эйгэни, аймахтарын кытта ситимэ, «мин» диэн бэйэтин дүүһүнүн-бодотун билиниитэ. Бу үс куту үһүөннэрин кытта ситимнээх киһи психикатын субстанциятын быһыытынан «сүр» диэн өйдөбүлү

өйдүүххэ сөп.

5. Ойууннааһын. «Кут-сүр» өйдөбүл билэр-көрөр дьобурга сыһыаннаах өртүн саамай уустук уонна үрдүкү таһымынан ойууннааһын буолар. Ол курдук, ойуун кыырыытыгар, көрүүлэниитигэр кутунан-сүрүнэн туһанан араас дьайыылары оноруон, арааһынай дьайсыыларга кириэн сөп.

Сахалы өйдөбүлүнэн билэр-көрөр дьобур бу көрүннэрин киһи үөрэнэн баһылаабат. Кини киһиэхэ айылҕаттан бэриллэр эбэтэр аймагынан, ууһунан барыан сөп. Ол иһин итинник дьобурдаах дьону «айылҕаттан айдарыылаах» дьонунан ааҕаллар.

Олонголооһун уонна ойууннааһын биир турук эйгэтигэр киирэллэр. Олонхоһут бу эйгэттэн информация ылар уонна тутта хоһуйар, кэпсиир дьобурдаах. Оттон ойуун бу эйгэбэ киирэн туох эрэ дьайыыны онорор, ханнык эмэ дьайсыыга киирсэр кыахтаах.

А.Г. Новиков этэринэн: «Так один из докладчиков, а именно Н.В. Емельянов, привел пример братьев: Николай Алексеевич Абрамов был знаменитый олонхосут. А Петр Алексеевич знаменитым шаманом. Здесь поучительным эпизодом является то, как один из братьев стал шаманом. Ведь до определенного возраста Петр Алексеевич был самым обыкновенным человеком. Однажды на большом аласе он запел песни очень громко, призывая к себе дух. В это время над его головой появился огонь. Однако на этот раз все прошло благополучно. Но зимою Петр Алексеевич встретил двух духов (үөр), после чего он тяжело заболел в течение 7 лет. Затем стал известным шаманом. Он больше не исполнял “олонхо”. Всегда оберегал себя от действия злых духов.

Таким образом, можно сказать, что шаман – служитель культа. Олонхосут же является светским человеком, исполнителем песен. Здесь хорошо показывается, чем отличается служитель духа от олонхосута, но видно и сходство, которое заключается в деятельности братьев Николая и Петра – их творчество (айыы)» [91, с. 144]. Манна олонхоһут уонна ойуун дьобурдара биир силистээбэ чуолкайдык этиллэр.

Олонхону үгэс курдук киэһэ 5-6 чаастан саҕалаан баран түүн ортотугар тийэ, сороҕор сарсыарда буолуор диэри олонхолууллара. Олонхо толорулуутун уһунуттан көрөн «үс олоххо тийэр», «тоҕус олоххо тийэр» олонхолорго араараллара. «Тоҕус олоххо тийэр олонхо» улуу олонхонон биллэр. Кинини тоҕус күн устата олонхолуулар [6]. Ойуун кыырыыта эмиэ киэһэ саҕаланан баран түүн хойут бүтэр. Сороҕор ойуун эмиэ, олонхоһут курдук, үс түүн устата кыырыан сөп [103, 104, 133]. Олонголооһун да, ойуун да кыырыыта хайаан да уот кытытыгар – умайа турар оһох аттыгар буолар. Олонголооһун уонна ойуун кыырыыта ытыллар усулуобуйалара маарыннаһара кут-сүр дьайыыта тахсыытын

ирдэбилэ биирин көрдөрөр.

Ханнык бағарар олонхоһут олонхолуур кэмигэр: «Олонхосут исполняет олонхо, заложив ногу на ногу и держась одной рукой за щеку» [156, с. 183]. Оттон итийэн-кутуйан олонхолоон бардағына: «...у него даже глаза закрыты: чтобы окончательно отстраниться от “грешной” земли с ее злободневными дрязгами и прозой, он закрыл пальцем отверстие одного уха, чтоб звонче раздавалось в мозгу собственное пение, под такт которого мерно раскачивается его туловище. Он забыл про сон, про отдых, про все на свете» [130, с. 35]. Олонхолооһун медитация көрүнгэ буоларын олонхоһуттар олонхолуур кэмнэригэр биир позаны туһаналлара, олонхолуу олон атын турукка кириэллэрэ туһулуур. Манник турукка кирибит сорох олонхоһуттар: «уугугар-хаарыгар кириэн, этэ аһыллан, үлүһүйэн ыллаатағына, кыайан тохтообот адынаттааға диэн кэпсириллэрэ. Оччоҕо кинини олонхолоһут ыал нэһиилэ ааттаһан-көрдөһөн тохтооллоро» [6, ч. 2, с. 12]. Ойуун кырыгытын кэмигэр атын турукка өссө дириинник кириэрин, этэ-сиинэ аһылларын туһунан манна эмиэ бэлиэтээн ааһааһа сөп. Ойуун кырыгытын да, олонхону истии да онно баар дьонно улахан дьайыыны онорорун ыйаллар. Ол курдук олонхону истээчилэр: «Слушают все с затаенным дыханием, сильно увлекаясь и стараясь не проронить ни одного слова... Каждый позабыл свои заботы, свое горе и унесся в волшебный мир чарующих грез» [156, с. 185], оттон олонхоһут бэйэтэ: «В глазах слушателей сказочник совершенно преобразился: это не прежний знакомец Уйбаан, а какое-то сверхъестественное прекрасное существо, окруженное таинственным ореолом» буолан көстөрө, олонхоһут олонхолуур кэмигэр кирибит туруга тулалыыр атын дьонно эмиэ дьайар кыахтаағын көрдөрөр. Бу дьайыы онгоһулларыгар олонхо тыла-өһө, олонхоһут куолаһын тембра, диапазона улахан сабыдыаллаахтара көстөр [6]. Былыр былыргыттан сахалар саамай улахан күүһүнэн тыл уонна санаа күүһүн аағаллар. Сахалыы өйдөбүлүнэн киһи тыла «иччилээх». Этиллибит тыл көтөр буолан аһаммыт сиригэр тийэр. Холобур, «Дулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо:

Аан ийэ дайдыгтан
Аан Алахчын хотун
Тыллаах сынгаағын иччитэ
Тырымныы көтөн
Тыкааран тахсан
Кэбэ кыыл буолан...

[101, т. IV, с. 125]

диэн этиллэр. Бу тыл иччитэ Үөһээ дойдуга тахсарыгар:

Аан Алахчын хотун
Сагалаах саната

Сайаҕас салгынна
Сагараан таҕыста,
Босхо былыт буурҕата
Борук-сорук буолла,
Идэмэрдээх салгын
Иирэ ытыллан түстэ,
Тоҕус дуолан холорук
Тоҕо ытыллан барда,
“Эчикийэ, оҕолоор” диэн
Этэн баран эбирийиэх иннинэ
Этиним ньиргийдэ,
Сааллар чаҕылҕан
Сардырҕаччы саккыраата...
Кынат тыаһа кыскайда
Кытарар уотунан кырбаста,
Чангыһа таас куолаас
Чанкыныы тойуан таҕыста...

[101, т. IV, с. 121]

диэн тыл иччитин күүһэ-уоҕа ойууланар.

Тыл иччитэ бу курдук улахан күүстээх буолан олонхо эмиэ дьайар күүһэ-уоҕа олус улахан: «Олонхоһут олонхону тохсус олоххо диэри дабатан толорорун бэрт аҕыйах киһи тулуйан истэрэ үһү. Ол курдук олонхо наһаа дьулаан кырыыс-таныыс булкааһыктаах, өй-мэйдээх уйулҕата көтөр, сүрэ-кута тостор, үлүгүрдээхтик күүрэр-күүркэйэр тыллаах-өстөөх буолара диэн кэпсииллэр» [6, ч. 1, с. 11]. Манньык дьайыы киһиэхэ эрэ буолбакка аттынааҕы окко-маска эмиэ дьайар кыахтаах: «Бу икки улуу ырыаһыт кэккэлэһэ олорон ыллаабыт тииттэрэ үс сыл буолан баран, адьас хагдарыйан, кууран хаалбыта үһү» [6, ч. 1, с. 43], эбэтэр: «Сатала суох чөллөркөй ыраас хомуһуннаах куоластаах, илбистээх тойуктаах уол этэ диэн сэхэргииллэрэ. Оннооҕор илбиһин, кыдьыгын кыайан кыаммакка, көбөрө чэлгийэн турар тиит маһы кууһан туран, хомуһуннаах тылларынан кыраан ыллаатаҕына, ол мас хагдарыйан хаалара үһү» [6, ч. 2, с. 43]. Сорох ырыаһыттар, олонхоһуттар тойудахтарына: «Ыллаатаҕына алтан иһиттэр тэнгэ ыллаһар кизэн-куон чөллөркөй куоластаах сүдү киһи этэ» [6, ч. 2, с. 36]. Тыл иччитэ киһи психикатыгар эрэ дьайар буолбакка, кини физическай күүстээбэ, тыһынар тыһыннаах этин-сиинин алдыатар кыахтааҕа көстөр.

Олонхоһут олонхолуур кэмигэр тулалыыр эйгэбэ күүстээх дьайыыта киниэхэ бэйэтигэр, кини дьылҕатыгар эмиэ улахан сабыдыалы онороро: «олус ырыанан, олонхоһон уутуйан дьарыгырбыт киһи кэнчээритэ кэхтэр, олоҕо огдолуйар, улахан сэттээх-сэлээннээх буолар» [6, ч. 2, с. 18]. Онон, сахаларга тыл

хомуһунун, илбийин, атыннык этгэххэ иччитин күүһүн-уобун билэр буоланнар, тылы сэрэнэн туттуу өйдөбүлэ баар. «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхоҕо:

Эппит тылым иччитэ,
Санаабыт санаам түмүгэ,
Өйдөөбүт өйүм саламтата
Үһүн мунньустан,
Халба кыыл сыммытын курдук,
Үс хос дугуй
Балаакка буолуо,
Туох да дьиэгэ суох
Бүтэй буолуо,
Бу оттоугар
Эн баар буолуон...

[26, с. 205]

этиллэр. Манна кини тылын иччитин, санаа күүһүн, өй кыабын туһаныыта көстөр.

Олонхолуур кэмигэр олонхоһут тыл иччитин күүһүн туһанарын таһынан кини өссө курдаттыы көрө олорор дьобурданар. Ону үгүс олонхолорго олонхоһут сири-уоту ойуулуурттан ордук көрүөххэ сөп:

Хоту өттүн
Холботолуу көрөн турдум:
Хобороонку кыыл
Хоннобун түүтүн
Холботолуу туппут курдук
Алталаах бургунаһ ынах
Ынгыранан үөскээбит,
Хомурах хоммотоһ
Хордоһой хонуу буолан
Хоту диэки
Куугунаан бара турда...

[26, с. 26]

диэн көрөн олорон, «Ол анараа өттүгэр» диэн хас да төгүл этэн туран сиһилии ойуулуур. Оттон «Куруубай хааннаах Кулун Куллуһтуур» олонхоҕо:

Бухатыыр кини
Босхоһоллой Мүлгүн убайа
Сири-сибири
Сиидэ курдук көрөр кини...

[142, с. 227]

диэн айыы бухатыырын көрүүлэнэр дьобура этиллэр.

Автор толкуйдуурунан, көрүүлэни – кини хаһан буолбуту, хаһна эрэ буола турары эбэтэр буолуохтаағы көрөр кыаға. Көрүүлэр

көрүннэринэн буолаллар: нөнүө көрүү, тэһэ көрүү, курдат көрүү, өтө көрүү. Нөнүө көрүү – хас да түбэлтэлэри, көстүүлэри, кэми аһаран, наадалаабы булан көрүү. Тэһэ көрүү – наадалаах эрэ түбэлтэни, көстүүнү чопчу булан көрүү. Курдат көрүү – хас да түбэлтэни, көстүүнү көрөн наадалаабы булуу. Өтө көрүү – тула өртүнэн, бары түбэлтэлэри, көстүүлэри көрүү.

Олонхолооһун киһи психофизиологической туругун биир туспа көрүнэ буолар. Бу медитацияҕа кирири уонна медитация туругар олорон айар дьобур үрдүк таһымҕар тахсыы. Олонхот маннык турукка киридэбинэ курдат көрөр уонна тута айар дьобурданар. Маннык турукка: «Творчество особенно ярко проявляется в сверхчувственном восприятии как естественных, так и сверхъестественных явлений» [90, с. 144] диэн А.Г. Новиков этэр. Киһи: «В мифе истина достигается сразу, непосредственно. В науке истина добывается в результате напряженной работы мозга ученого как синтез знания и опыта (А. Пуанкаре). На исходной стадии обычно подчеркивается большая роль интуиции. Ученые и философы часто говорят об озарении» диэн туран: «А не добывается ли истина, знание их многомерных пространств, в результате экстаза?» диэн ыйытар. Киһи: «Процесс достижения истины с помощью озарения в науке и мифологии несмотря на их различные способы имеет одну и ту же природу» диэн бу үлэтигэр түмүк онорор.

Олонхолооһуну киһи билэр-көрөр дьобурун быһыытынан көрөн быһаарыы, үөрэтии киһи-аймах олоһор улахан суолталаах буолуон сөп. Ол курдук: «Развитие экстрасенсорных возможностей способствует развитию науки и техники, и в то же время спасает от крайностей сциентизма и технократии» [90, с. 146].

ТҮМҮК

Чинчийи үлэ түмүгэр манньк бэлиэтээһиннэри оноробут:

– аан дойду айыллыгытын, Космос куйаарын туругун уонна тутулун, Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан түн былыргы үһүйээннэр сүрүн өйдөбүллэринэн аан дойду үс зоната, аан дойду маһа, айыылар (Танара, демиург о.д.а. үтүө күүстэр), абааһы (демон, о.д.а. куһаҕан күүстэр), дьон тустарынан өйдөбүллэр буолаллар. Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан өйдөбүл бу үһүйээннэргэ оноһуунан (Танара, демиург о.д.а.) эбэтэр хантан эрэ тахсыынан (мастан, сир анныттан, о.д.а.) быһаарыллар;

– Космос куйаарын туһунан өйдөбүл наукаҕа геоцентрической система, онтон гелиоцентрической система, тийһэбэр, Галактикалар системалара суолунан сайдыбыт;

– Сир үөскээһинин туһунан үгүс теориялартан билинни ылыныллыбыт теориянан тумарыктар теориялара, оттон Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан билинни наука быһаарытыгыгар панспермия уонна Сиргэ бэйэтигэр уустук холбоһук үөскээһинин туһунан теориялар буолаллар;

– олонхо саха омул өйүн-санаатын, билиитин-көрүүтүн сүмэтин быһыытынан биллэр. Кини ойууннааһын иннинэ үөскээбит, ойууннааһын итэбэл быһыытынан олонхо билиитигэр-көрүүтүгэр олобулар. Олонхо ис хоһоонунан, көрүүтүнэн, өйдөбүллэринэн, толорулар ньыматынан героической эпостартан уратылаагынан кини «олонхо» диэн уус-уран айымньы туспа жанра буолуон сөп;

– олонхо өйдөбүллэрэ ойууннааһын курдук киһи-аймах түн былыргы итэбэлин төрдө буоланнар, ойууннааһын өйдөбүллэрин быһыытынан сир-дойду устун тарбанан, дьон-сэргэ өйө-санаата, билиитэ-көрүүтэ сайдарыгар улахан сабыдыалы онорбуттар;

– олонхоҕо аан дойдуну анаары киһи-аймах билиитин-көрүүтүн айылҕаны кытта ыкса силбэһиилээх туспа көрүнүн быһыытынан көстөр, кини өйдөбүллэрэ олоххо баар дьын чаччылар уонна олус диригнэр;

– олонхоҕо Кинкиниир кизэн халлаан, Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар өйдөбүллэрэ – Космос куйаарын, араас планеталар системаларын, Космос куйаарын эттиктэрин өйдөбүллэрин биэрэллэр;

– Орто дойдуга (Сиргэ) олох үөскээһинин, маннайгы киһи үөскээбит сирин, Сиргэ мууһуруу үйэтэ буолуута киһи-аймах олоһор, дьон-сэргэ өйө-санаата сайдытыгыгар сабыдыалын, киһи сир-дойду устун тарбанан иһитин туһунан олонхо өйдөбүллэрэ наука сабаҕалааһыннарыгар дьүөрэлэхэр;

– олонхолоһун киһи билэр-көрөр дьобурун биир суол көрүнэ

буолар, кини сахалыы кут-сүр өйдөбүлүгэр олобулар, тыл уонна санаа күүһүгэр, көрүүлэниигэ тирэҕирэр.

Чинчийи үлэ бу бэлиэтээһиннэригэр олобуран маннык түмүккэ кэлэбит:

Киһи-аймах аан дойду айыллыытын, Космос куйаарын туругун уонна тутулун, Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан өйдөбүллэрэ түн былыргы үһүээннэр өйдөбүллэригэр уонна билинги наука көрдөрүүлэригэр көстөр. Бу өйдөбүллэр наукаҕа прибордар уонна техника көмөтүнэн киһи билэр-көрөр дьобура кэнээн, киһи өйүн-санаатын күүһүнэн ааҕан-суоттаан таһааран, арааран уонна холбоон ырытан көрүүнэн сайдар.

Өйдөбүллэр көстүүлэрин атын көрүнүн биһиги олонхоҕо көрөбүт. Бу көстүү киһи билэр-көрөр дьобурун айылҕаны кытта ыкса силбэһиилээх көрүнэр – олонхолооһун дьобуругар олобулар. Олонхолооһун дьобура сахалыы кут-сүр өйдөбүлүгэр тирэҕирэр. Айылҕаны быһаччы, кэлим көрүү быһыытынан, олонхо көрүүлэрэ наука көрүүлэриттэн уратылаахтар. Ол да буоллар кинилэр айылҕа биир көстүүтүн көрөллөрүн быһыытынан дьүөрэлэһэллэр. Онон, олонхо уонна наука өйдөбүллэрэ маарыннаһар өрүттэрэ үгүс.

Олонхоҕо Космос куйаарын, Сири, киһини ким эрэ анаан араас матырыйаалтан онгоруунан буолбакка үөскээһининэн быһаарыллар. Манна «айыллыы», «айыы» диэн өйдөбүл «оноһуллуу» диэн өйдөбүлү биэрбэт, «айааччы» туох эмэ үөскүүр төрүөтүн быһыытынан көстөр. Онон, сахалыы өйдөнөрүнэн туох барыта бэйэтигэр бэйэтэ үөскээн иһэр, эбэтэр айыллан үөскээн тахсар, онно төрүөт буолааччы «айааччы» быһыытынан көстөр. Олонхо Кинкиниир кизн халлаан – Космос куйаарын туһунан өйдөбүлэ олус кизн, дирин. Манна Космос туһунан икки теория дьэнкэтик бэриллэр. Маннайгыта – эрдэтээҕи Космос куйаара олус итиитэ («Горячая Вселенная»), иккиһэ Космос куйаара кэнээн иһиитэ («Расширяющаяся Вселенная»). Оттон олонхоҕо Космос куйаара араас таһымнаах үгүс эйгэлээгин туһунан өйдөбүлэ билинги наукаҕа сабаҕалааһын эрэ быһыытынан көстөр.

Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан олонхо өйдөбүлүгэр панспермия теорията, оттон Сиргэ киһи үөскээбит, олохсуйбут сирин олонхоҕо ойуулааһын К.Э. Циолковскай аан маннайгы уустук холбоһук үөскүүн сөптөөх сирин сабаҕалааһына маарынныыр. Сиргэ маннай олохсуйбут саха дьонно олоһу дойдулара эмискэ хаар, муус буолуута уонна онтон сылтаан дьон-сэргэ өлүүтэ, Сир киһинин хамсааһыныгтан Сир полостара уларыйаннар, Сир климата эмискэ тосту уларыйан, мууһуруу үйэтэ буолбутун туһунан В. Нейман сабаҕалааһыныгар сөп түбөһэр.

Сиргэ киһи олохсуйуута, ким эрэ алҕас онгоруута, быстах түбэлтэ буолбатах. Олонхоҕо Сиргэ дьону анаан олохсуталлар, «үөскүүр-үөдүйэр, тэнийэр-тэлгэнэр» туһунан сорук биэрэллэр. Онон, сиргэ

киһи олохсуйуута Космостан ыкса ситимнээбэ, Космос сокуонунан салайтара, киһи да, кини олоҕо да Космос куйаарыгар ойуччу тутуллубакка, кинини кытары силбэһэн көстүүтэ киһини, кини олоҕун космической суолталыыр. Олонхоҕо олох хаһан да бүптэт, киһи-аймах эстибэт. Олонхо бу өйдөбүлэ К.Э. Циолковскай киһи-аймах олоҕун сайдыгытын сабаҕалааһыныгар сөп түбэһэр. Олонхоҕо бу көстүү киһи баҕа санаата эрэ буолбатаҕа, Космос куйаарын уларыбат ыһааҕа буолара көстөр.

Үлэбэ олонхо сүрүн өйдөбүллэрэ араас омуктар үһүйээннэригэр, итэбэллэригэр кириэн, ол омуктар өйдөрүнэн-санааларынан ылыныллан, салгыы сайдыбыттара, оттон олонхо ис хоһоонун дьин өйдөбүллэрэ кубулуйан аптаах остуоруйалар быһыытынан тарҕаммыттара көстөр.

Үһүйээннэр уонна олонхо өйдөбүллэрин тэннээн көрдөххө, бу өйдөбүллэр төһө да маарыннаспыттары иһин, уратылаахтара көстөр. Бу уратыйы, автор санырынан, олонхо көрүүлэрэ киһи билэр-көрөр дьобурун үрдүк таһымыгар олоҕуруу буолан олонхо өйдөбүллэрэ айылҕаҕа баар дьин кырдыктарыгар уонна олус дирииннэригэр сытар. Олонхолуур кэмигэр олонхоһут медитация биер көрүнэр кириэн, айар дьобур үрдүк таһымыгар тахсар. Бу таһымна тахсан киһи этэр тыла иччилэнэр (тыл тулалыыр эйгэбэ дьайар кыаҕа, кинини тардар күүһэ улаатар), олонхоһут курдат көрөр уонна тута айар дьобурданар.

Оттон олонхо көрүүлэрэ наука көрдөрүүлэригэр төһө да маарыннаабыттары иһин, кинилэр наука курдук айылҕа көстүүлэрин үлтүрүтэн, бытарытан көрбөттөрүн, айылҕа көстүүлэрин биер кэлим көрүү буолалларынан уратыланаллар.

Билии-көрүү бу көрүннэрин олоҕу анаарыылара тус-туһунан тутулуктаахтар. Олонхо аан дойдуну анаарыыта киһи билиитин-көрүүтүн туспа көрүнэр тирэбирэр буолан, научнай философияттан тутула атын. Ол эрэри олонхо эмиэ айылҕа көстүүлэригэр олоҕуруу быһыытынан, научнай философия олоҕу анаарыыларын кытта сабаҕалааһынынан, түмүгүнэн сөп түбэһэр. Олонхо дириин көрүүлэрэ, кизэн, дэлэйэй санаалара, толкуйдара үгүс салаалаах биер тиһиликтээх буолара саарбаҕа суох.

Олонхо киһи-аймах түг былыргы айымньытын быһыытынан көрүллэн, дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар улахан сабыдыаллааҕа сыаналаныахтаах. Кини өйдөбүллэрэ үөрэтиллэн, сахалыы өй-санаа, толкуйдааһын, санааһын сайдарыгар олук буолуохтаахтар. Оттон олонхоҕо көстөр айылҕа араас көстүүлэрэ чинчиллэн, айылҕаны үөрэтэр наукаларынан быһаарыллыахтаахтар. Олонхолоһун киһи психофизиологической туругун быһыытынан көрүллэн үөрэтиллиэхтээх. Айылҕаны кытта ыкса ситимнээх олонхо өйдөбүллэрэ итэбэл төрдө буолбуттарынан, итэбэл өйдөбүллэрин

быһаарыга тутуллаохтарын сөп.

Автор олонхо өйдөбүллэрин салгыы чинчийиини маннык хайысханан көрөр:

1. Олонхо өйдөбүллэрин сахалыы түөһүүнү, куолулааһыны сайыннарыга туттуу, ол инниттэн:

– олонхолортон өйдөбүллэри хомуйуу, аттарыы, наардааһын, сааһылааһын,

– бу өйдөбүллэр тиһиликтэрин булуу, сөргүтүү, сөхсүтүү,

– тиһилик өйдөбүллэрин билинни наука өйдөбүллэрин кытта тэннээн көрүү, быһаарыы, ол эбэтэр билинни көлүөнэ тылынан санардыы.

2. Олонхолооһуну тилиннэрэр инниттэн:

– олонхо ис хоһоонун, кини ис уонна тас тутулун, өйдөбүллэрин, суолтатын үөрэтии,

– олонхолооһуну киһи психофизиологической туругун уонна медитация туспа көрүнүн быһыытынан көрөн чинчийи,

– кут-сүр өйдөбүлүн үөрэтии,

– олонхолооһун туругар кириини сайыннарыы.

3. Айылҕаны үөрэтэр наукаларга олонхо көстүүлэрин чинчийллэригэр:

– олонхолортон айылҕа көстүүлэрин булуу, хомуйуу,

– наука ситиһиилэрин кытта тэннээн көрүү, ырытыы,

– бу ырытыыга, тэннээһиннэ олобуран сана сабаҕалааһыннары оноруу, ону чинчийи.

4. Олонхоҕо көстөр сизри-майгыны чинчийи:

– дьон икки ардыларыгар сыһыаны,

– дьон икки иччилэр икки ардыларыгар сыһыан,

– абааһылар уонна айыылар икки ардыларыгар сыһыан,

– дьон уонна айыылар икки ардыларыгар сыһыан,

– дьон уонна абааһылар икки ардыларыгар сыһыан,

– бу чинчийииттэн Космос куйаарыгар сыһыан тутулун таһаарыы, эйгэлэр сокуоннарын быһыытынан көрөн үөрэтии.

5. Олонхоҕо сизри-туому тутуһуну атын эйгэҕэ кирири, эйгэ олобун тутулун курдук көрөн чинчийи:

– сизри-туому тутуһуу ис хоһоонун быһаарыы,

– айылҕа сокуоннарыгар тирэҕирэн ырытыы,

– эйгэлэр сыһыаннаһыыларын сизр-туом көмөтүнэн салайыы.

6. Олонхо өйдөбүллэрин итэҕэл өйдөбүллэрин төрдүнэн көрөн, итэҕэл өйдөбүллэрин айылҕа көстүүлэринэн, кини биллибэт-көстүбэт күүһүнэн быһаарыы.

7. Киһи-аймах икки суол билиитэ-көрүүтэ холбоһон, силбэһэн, ситэрсэн биир модун билии-көрүү буоларын ситиһи, эбэтэр олонхолооһуну сайыннарыы уонна кини өйдөбүллэрин үөрэтии, туһаныы.

Туһаныллыбыт литература

1. Аврорин В.А., Козьминский И.И. Представление орочей о вселенной, о переселении души и путешествиях шаманов, изображенная на карте // Сборник Музея антропологии и этнографии. Вып. 11. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 324-332.
2. Автономова Н.С. Миф: Хаос и Логос // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. – М.: Политиздат, 1990. – С. 30-57.
3. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. – 233 с.
4. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX – начале XX в. – Новосибирск: Наука, 1975. – 197 с.
5. Альвен Г.М. Миры и антимир. – М.: Мир, 1968. – 120 с.
6. Андросов Е.Д. Таатта олонхоһуттара, ырыаһыттара. 1, 2 ч. – Якутскай: КИФ «Ситим», 1993. – Ч. 1. – 48 с.; Ч. 2. – 48 с.
7. Астрономия. – М.: Просвещение, 1983.
8. Беляев Д.К. О некоторых фактах эволюции гоминид // Вопросы философии. – 1977, №8. – С. 69-77.
9. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. – М.: Наука, 1980.
10. Будыко М.И. Изменение климата. – Л., 1974.
11. Будыко М.И. Эволюция биосферы. – Л.: Гидрометеиздат, 1984.
12. Бурнашев Н.П. Кыыс Дэбиллийэ. Якутский героический эпос. – Новосибирск: Наука, 1993.
13. Валяев Б.М. Материки и океаны // Серия «Науки о земле». – 1986, №10.
14. Ван-дер-Варден Б. Пробуждающаяся наука. Рождение астрономии. – М.: Наука, 1991.
15. Введение в философию: Учебник для вузов: в 2 т. / Под общ. ред. И.Т. Фролова. Т. 2. – М.: Политиздат, 1989.
16. Величко А.А. Природа у колыбели человека // Природа. – 1985, №3. – С. 35-51.
17. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989.
18. Вернадский В.И. Живое вещество. – М.: Наука, 1978.
19. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988.
20. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. – М.: Сов. Россия, 1989.
21. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991.

-
22. Войткевич Г.В. Химическая эволюция солнечной системы. – М.: Наука 1979.
  23. Вундт В. Основы физиологической психологии. Т. 2. – СПб.: [б. и.].
  24. Габышева Л.Л. Семантика и структура текстов олонхо // Язык-миф-культура народов Сибири. Вып. 1. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 1991. – С. 61-77.
  25. Гаврильева Р.С. Кумысный чорон, миф и обрядовая поэзия якутов // Язык-миф-культура народов Сибири. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 1991. – С. 79-91.
  26. Говоров Д.М. Бүдүрүйбэт Мулдьу Бөбө. – Якутской, 1938.
  27. Гоголев А.И. Некоторые аспекты старинной религии якутов // Полярная звезда. – 1992, №6. – С. 167-171.
  28. Гоголев А.И. Историческая этнография якутов. – Якутск, 1980.
  29. Голосовкер Я. Сказание о титанах. – М.: Детлит., 1994.
  30. Гомер. Илиада. – М.: Правда, 1984.
  31. Гомер. Одиссея. – М.: Правда, 1984.
  32. Горбовский А.А. Незванные гости? // Серия «Знак вопроса». – 1990, №5.
  33. Горбовский А., Семенов Ю. Закрытые страницы истории. – М.: Мысль, 1990.
  34. Гутионтов П. Родня из плиоцена // Природа и человек. – 1986, №11. – С. 35-37.
  35. Данилов И. Мэнэ таас суруга уонна олонхо // Кыым. – 25.05.1992. – С. 5.
  36. Данте А. Божественная комедия. – М.: Правда, 1982.
  37. Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор // Собр. соч. в 4 т. 2-е изд. Т. 2. – СПб., 1899.
  38. Дмитриев П.Н. Образцы богинь в олонхо // Полярная звезда. – 1981, №3. – С. 114-117.
  39. Дмитриев А. Арийская кровь в сердце Сибири? // Химия и жизнь. – 1988, №8. – С. 80-81.
  40. Евсюков В.В. Мифы о Вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988.
  41. Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – М., 1983.
  42. Емельянов Н.В. Якутские мифы и олонхо // Поэтика эпического повествования. Сб. науч. тр. – Якутск, 1993. – С. 3-19.
  43. Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М., 1980.
  44. Ермолаев В. Чурапчы олонхоһуттара. – Дьокуускай, 1994.
  45. Ермолаев В.Ф. Еще раз об этнонимах йако и саха // Язык-миф-культура народов Сибири. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 1991. – С. 37-39.

-
46. Жирмунский В.М. Тюрский героический эпос. – Л.: Наука, 1974.
  47. Закон божий. – М.: Молодая гвардия, 1987.
  48. Зигуненко С. Новый маршрут путешествия во времени // Юный техник. – 1990, №8. – С. 18-23.
  49. Ивановский М. Рождение миров. – Л.: Молодая гвардия, 1951.
  50. Илларионов В.В. Эпический репертуар Н.А. Абрамова-Кыната // Поэтика эпического повествования. Сб. науч. тр. – Якутск, 1993. – С. 71-92.
  51. Казначеев В.П. Учение о биосфере. – М.: Знание, 1985.
  52. Касавин И.Т. Магия: ее мнимые открытия и подлинные тайны // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. – М.: Политиздат, 1990. – С. 58-81.
  53. Каутский К. Происхождение христианства. – М.: Изд-во полит. лит., 1990.
  54. Кеньон Д., Стейман Г. Биохимическое предопределение. – М.: Мир, 1972.
  55. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу. – М.: Мысль, 1972.
  56. Колчинский Э.И. Развитие эволюционного подхода к явлениям живой природы // Научное и социальное значение деятельности В.И. Вернадского. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1989. – С. 63-86.
  57. Комаров В.Н. Человек и тайна Вселенной. – М.: Мысль, 1966.
  58. Копьрин Н. Кто такой Мюлджю Беге // Полярная звезда. – 1991, №2. – С. 161-165.
  59. Кононович Э. Одно из последних затмений Солнца в XX столетии // Наука и жизнь. – 1990, №5. – С. 132-134.
  60. Ксенофонтов Г.В. Шаманизм. – Якутск, 1992.
  61. Ксенофонтов Г.В. Эллайада. – М.: Наука, 1977.
  62. Кулаковский А.Е. Научные труды. – Якутск, 1979.
  63. Курс астрофизики и звездной астрономии / Под ред. В.П. Герасимовича. – М-Л.: ОНТИ, 1936.
  64. Лебедева Ж.К. Сюжет возмужания юного богатыря в эпической традиции народов Крайнего Севера // Полярная звезда. – 1981, №4. – С. 126-129.
  65. Левин А.Е. Миф. Технология. Наука // Природа. – 1977, №3. – С. 88-101.
  66. Леви-Стросс К. Структуры мифов // Вопросы философии. – 1970, №7. – С. 152-164.
  67. Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. – М.: Правда, 1987.
  68. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991.

-
69. Лурия А.Р. О месте психологии в ряду социальных и биологических наук // Вопросы философии. – 1977, №9. – С. 68-77.
  70. Макаров Д.С. Народная мудрость: знания и представления. – Якутск, 1983.
  71. Маленков А.Г., Ковалев И.Е. Кожа и происхождение человека // Природа. – 1986, №6. – С. 76-83.
  72. Мамонова М.А. Запад и восток: традиции и новации рациональности мышления. – М.: Изд-во МГУ, 1991.
  73. Махабхарата. Рамайна. – М.: Худ. лит., 1974.
  74. Махабхарата. Книга лесная (Араньякаправа). – М.: Наука, 1987.
  75. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М.: Изд. вост. лит., 1963.
  76. Мелетинский Е.М. Палеоазиатский мифологический эпос. – М.: Наука, 1979.
  77. Мелетинский Е.М. «Эдда» и ранние формы эпоса. – М.: Наука, 1968.
  78. Мифы народов мира: энцикл.: в 2 т. Т. 1. – М.: Сов. энцикл., 1987. – 671 с.
  79. Мифы народов мира. энцикл.: в 2 т. Т. 2. – М.: Сов. энцикл., 1988. – 719 с.
  80. Моисеев Н.Н. Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии. – 1990, №6. – С. 32-45.
  81. Мординов А.Е. Сахаларга философскай санаа үөскээһинэ // Хотугу сулус. – 1982, №7. – С. 82-89; №8. – С. 89-101; №11. – С. 80-92.
  82. Мочанов Ю.А. Древнейший палеолит Диринга (археологический возраст памятника) и проблемы внутрорпической прародины человечества: препринт. – Якутск: Изд-во ЯФ СО АН СССР, 1988. – 36 с.
  83. Мочанов Ю.А. Древнейший палеолит Диринга (стратиграфия и геологический возраст памятника): предпринт. – Якутск: Изд-во ЯФ СО АН СССР, 1988. – 43 с.
  84. Мухоплева С.П. Олонхо и заклинательные песни-алгысы // Поэтика эпического повествования: Сб. науч. тр. – Якутск, 1993. – С. 64-70.
  85. Народные русские сказки А.Н. Афанасьева / сост. А.А. Горелов. – Л.: Лениздат, 1983.
  86. Нейман В. Где прародина индоевропейцев? // Азия и Африка. – 1989, №8. – С. 52-54.
  87. Некрасов И.А. Вечная мерзлота Якутии. – Якутск, 1984.
  88. Некрасов И.А. Вечна ли вечная мерзлота? – М.: Недра, 1991.

-
89. Непримеров Н.Н. Мироздание. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992.
  90. Новиков А.Г. Духовное возрождение шаманизма // Полярная звезда. – 1992, №6. – С. 140-147.
  91. Новиков А.Г. Философские проблемы возникновения и начального этапа развития математики. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1992.
  92. Новиков А.Г. Жизнь есть круг // Молодежь Якутии. – 1992, 23 июня. – С. 9.
  93. Новиков А.Г. Саха философиялаах этэ дуо? // Кыым. – 1993, 3 марта. – С. 2.
  94. Новиков А.Г. Олонхо философията // Кыым. – 1993, 27 февраля. – С. 2.
  95. Новиков А.Г. Саха философията уонна төрүт культура // Кыым. – 1993, 4 июня. – С. 2.
  96. Новиков А.Г. Омук мындыр өйө уонна философията // Кыым. – 1993, 7 июля. – С. 3.
  97. Новиков А.Г. Норуот муудараһыттан – философия эйгэтигэр // Сахаада. – 1994, 17 марта. – С. 5.
  98. Новиков А.Г. Философия Древнего Востока. – Якутск, 1994.
  99. Овенден В.М. Жизнь во Вселенной. – М.: Мир, 1965.
  100. Ойзерман Т.И. О смысле вопроса «Что такое философия?» // Вопросы философии. – 1968, №11. – С. 134-144.
  101. Ойуунускай П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур // Айымньылар. 7 т. Хомурунньук. 4, 5, 6 тт. – Якутскай, 1959.
  102. Ойунский П.А. Якутская сказка (олонхо) ее сюжет и содержание // Ойуунускай П.А. Талыллыбыт айымньылар. 2 т. – Якутскай, 1975. – С. 292-357.
  103. Ойуун. Ойууннар норуот номоҕор. – Якутскай, 1993.
  104. Ойуун. Ойууннар уонна ойуун сиэрин-туомун туһунан кэпсээннэр. – Якутскай, 1993.
  105. Ойуун. Кыырылар. – Якутскай, 1993.
  106. Орешкин Д.Б. Льды в истории Земли. По следам древних оледенений // Серия «Науки о Земле». – 1983, №5.
  107. О сути жизни. Индейские и эскимосская биографии. – Якутск, 1989.
  108. Опарин А.И. О сущности жизни // Вопросы философии. – 1974, №4. – С. 35-46.
  109. Опарин А.И. Проблема происхождения жизни. – М.: Знание, 1976.
  110. Опарин А.И. Современные данные о происхождении жизни. – М.: Знание, 1966.
  111. Опарин А.И. Материя – жизнь – интеллект. – М.: Наука, 1977.

-
112. Опарин А.И. Происхождение жизни на Земле. – М.: Медицина, 1965.
  113. Оросин К.Г. Дьулуруйар Ньургун Боотур / Текст К.Г. Оросина; ред. текста, пер., вступит. ст. и комм. Г.У. Эргиса. – Якутск, 1947.
  114. Перевозчиков А.Н. Экстрасенсы – миф или реальность? // Серия «Знак вопроса». – 1989, №10.
  115. Петров В.Т. Этническое в эпическом контексте // Поэтика эпического повествования: Сб. науч. тр. – Якутск, 1993.
  116. Покуда растут травы... Антология мифов, традиционной и современной поэзии легенд индейцев и эскимосов США и Канады. – Якутск, 1988.
  117. Попов А.А. Материалы по истории религии якутов б. Виллойского улуса // Сб. музея антропологии и этнографии. Вып. 11. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 255-323.
  118. Попов А.А. Получение «шаманского дара» у виллойских якутов // Тр. ин-та этнографии. Т. 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 286-291.
  119. Попова А.С. Олонхоҕо олоҕуран // Сахаада. – 1991, 14 августа. – С. 6-7.
  120. Попова А.С. Олонхо Үс дойдута // Сахаада. – 1992, 1 апреля. – С. 6-7.
  121. Попова А.С. Олонхоҕо аан дойду айыллыыта // Кыым. – 1993, 8 июля. – С. 2.
  122. Попова А.С. Үс дойду – саха омук сүрүн өйдөбүлэ // Кыым. – 1993, 30 июля. – С. 3.
  123. Попова А.С. Олонхоҕо үс дойду туһунан өйдөбүл // Логос, культура и цивилизация: тез. докл. на регион. науч.-практ. конф. – Якутск, 1993.
  124. Попова А.С. Олонхо киэн киэлитигэр. – Дьокуускай, 1995.
  125. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1899.
  126. Пропп В.Я. Русская сказка. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984.
  127. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1986.
  128. Пухов И.В. Якутское олонхо и эпос алтайцев // Полярная звезда. – 1970, №9. – С. 116-120.
  129. Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо. – М., 1962.
  130. Пухов И.В. От фольклора к литературе. – Якутск, 1980.
  131. Рогаль И.Г. В.И. Вернадский о возникновении и эволюции земной жизни и современное состояние проблемы // Научное

-
- и социальное значение деятельности В.И. Вернадского. – Л.: Наука. Ленинград. отд., 1989. – С. 87-97.
132. Русско-якутский словарь. – М.: Совет. энцикл., 1968.
133. Саха ойууннара. – Дьокуускай, 1993.
134. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта. – Дьокуускай: Бичик, 1994.
135. Святое Евангелие / На якут. яз. Репринтное воспроизведение изд. Казань, 1898. Изд-е Монастыря Параклита Оропос Аттикис, Греция, 1994.
136. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – М., 1982.
137. Сивцев Г.Ф. Сахалыы кылгас тылдьыт. – Якутскай, 1979.
138. Силк Дж. Большой взрыв: Рождение и эволюция Вселенной. – М.: Мир, 1982.
139. Силкин Б.И. Земля и Солнце. – М.: Просвещение, 1967.
140. Сомоҕотто. Откуда вы родом, персонажи олонхо? // Молодежь Якутии. – 1992, 23 июля. – С. 5.
141. Тайлор Э. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989.
142. Теплоухов-Тимофеев И.Г. Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур. – Якутскай, 1958.
143. Трошанский В.Ф. Эволюция черной веры (шаманства) у якутов. – Казань, 1902.
144. Урсул А.Д. Человечество, Земля, Вселенная. Философские проблемы космонавтики. – М.: Мысль, 1977.
145. Уурастыырап К. Тойон Дьаҕарыма. – Якутскай, 1959.
146. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1990.
147. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989.
148. Холдэн Дж.Б.С. Факторы эволюции. – М.-Л., 1935.
149. Худяков И.А. Краткое описание Верхоянского округа. – Л.: Наука. 1969.
150. Циолковский К.Э. Планеты заселены живыми существами // Юный техник. – 1990, №7. – С. 19-21.
151. Циолковский К.Э. Собрание сочинений. Т. 4. Естествознание и техника. – М.: Наука, 1964.
152. Черосов М.А. Саха олонхото уонна киргиз «Манана» // Хотугу сулус. – 1970, №7. – С. 108-114.
153. Чооруонап М. Олонхо туһунан аҕыйах тыл // Сахаада. – 1993, 17 сентября. – С. 12-13.
154. Чудинов В. Неизвестный Циолковский // Юный техник. – 1990, №7. – С. 18-19.
155. Шпитальная А.А., Заколдаев Ю.А., Ефимов А.А. Проблемы времени в геологии и звездной астрономии // Проблемы

-
- пространства и времени в современном естествознании. – Л., 1990. – С. 95-106.
156. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М.: Наука, 1974.
157. Эрилик Эристиин. Буура Дохсун. – Дьокуускай: Бичик, 1993.
158. Юнг К.Х. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988, №1. – С. 133-150.
159. Ядрихинская П.П. Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухагыр. – Якутскай, 1981.
160. Ястремский С.В. Образцы народной литературы якутов. – Л., 1929.

Попова Акулина Серафимовна
«Олонхо өйдөбүллэрин бүдүмүк өй-санаа аан дойдуну
анаарыгытын быһыгытынан көрөн ырытыгы» диэн ааттаах
научнай үлэтигэр сыана быһыы

Акулина Серафимовна олонхо өйдөбүллэрин бүдүмүк өй-санаа харабынан көрөн ырытыгыта Сэбиэскэй былаас үрэллбитин кэммэ 1996 с. философия наукатын кандидата диэн учуонай степенни ылар сыаллаах диссертация быһыгытынан суруллубута. Урут сэбиэскэй кэмнэ наука эйгэтигэр сурук-бичик барыта нуучча тылынан суруллар буоллабына, Маркс уонна Энгельс үөрэхтэригэр олохсубут идеология үрэллэн, наука үлэлэрэ национальной тылынан да сурулларарыгар кыах үөскээбитэ.

Биллэн турар, маннык кыах олоххо кириэригэр национальной тыл сайдыгытын таһыма наука уонна философия өйдөбүллэрин ис хоһоонун дьээнкэтик арылар кыахтаабына быһаарар суолталаах. Маны таһынан, төрөөбүт тылын ис кыабын үчүгэйдик билэр, тыл туттуллуутун имигэстик баһылаабыт, наука эйгэтигэр сынылан үлэлиир бадалаах дьон баар буолуохтаахтар. Өссө бири ирдэбил наука салайааччытыгар быһаччы сыһыаннаах. Наука салайааччы тус бэйэтигэр эппиэтинэс ылынан, наука айымньылаах үлэтин үүнүүр-тэһинниир эрэ буоллабына, үлэ таһаарылаах буолуон сөп.

Авксентий Егорович Мординов саха тыла наука уонна философия ханнык баһарар уустук өйдөбүллэрин ис хоһоонун арылар кыахтаах диэн санааны эппитэ баар. Тыл куттаах саха омук үйэлэр усталарыгар чочуйан, айан таһаарбыт олонхотун ис-иһиттэн өйдүү сагыыр дьон аныгы үйэбэ абыйабына суохтар. Олортон Акулина Серафимовна Попова буолуохтаах. Ол диссертация суруллубут истиилиттэн, ааптар санааларыттан уонна туһанылыбыт учуонайдар үлэлэрин испиһэгиттэн арылыччы көстөр. Оттон наука салайааччылар тустарынан этэр буоллаахха, бэрэпиэссэрдэр Новиков А.Г. уонна Михайлов В.Д. төрөөбүт тылларын-өстөрүн үчүгэйдик билэр, өйдүүр, ону ааһан үйэлээх үгэни ылыммыт дьон.

Акулина Серафимовна чинчийбит үлэтигэр В.А. Пропп «Исторические корни волшебных сказок» үлэтигэр Айыы бухатырынын, дьинэр, сүдү күүстээх ойуун буолар диэн санаатын бигэргэтэн уонна күүһүрдэн биэрэр. Оччотугар олонхо геройдара хаһан эрэ саха аймах олохтор олон ааспыт ойууттар Айыы дьонун көмүскэлэн охсуспут охсуһууларын устуоруйата буоларыгар тийэр. Маннык ураты көрүүнү хас биридди киһи төһө дабыны тутатына ылына охсубатабын иһин, Акулина Серафимовна маннык көрүү баар буолуон сөбүн быйарынан мунурдаммакка, өссө олохтообун дакаастыыр. Чинчийи түмүгэр киһи маннык санаабына кэлэр: «Олонхо

аан дойдуну анаарыгта киһи билиитин-көрүүтүн туспа көрүнгэр тирэбирэр буолан, научнай философияттан тутула агын. Ол эрэри олонхо эмиэ айылҕа көстүүлэригэр олобуарын быһыытыннан, научнай философия олобу анаарыыларын кытта сабажалааһынынан, түмүгүнэн сөп түбэхэр. Олонхо дирин көстүүлэрэ, кизн, дэлэгэй санаалара, толкуйдара үгүс салаалаах биир тиһиликтээх буолара саарбаҕа суох».

Акулина Серафимовна саха тылыннан философияҕа диссертация суруйбута кэм-кэрдии кизэлитинэн мунгурдаммат суолталаах. Наука атын хайысхаларыгар үлэлиир чинчийээччилэр эмиэ төрөөбүт тылларынан диссертация суруйалларыгар үтүө холобур буолбута уонна кыах биэрбитэ. Онон диссертация кинигэ буолан тахсара кэскиллээх дыһаны.

филос.н.д., М.К. Аммосов аат. ХИФУ
философия кафедратын сэбиэдиссэйэ
профессор А.С. Саввинов

20.01.2018 с.

Попова А.С.

**«Олонхо өйдөбүллэрин бүдүмүк өй-санаа аан дойдуну
анаарыытын быһыытыннан көрөн ырытыы» диэн
монографиятыгар сыанабыл**

Автор А.С. Попова бу ыйыллар үлэтигэр В.Я. Пропп «Исторические корни волшебных сказок» үлэтигэр олобуран, олонхо героической эпос жанрыгар киирэр диэн этиини (Пухов И.В., Эргис Г.У., Емельянов Н.В. о.д.а.) кытта сөбүлэхэн туран, олонхо уратытыннан, кини бухатыырдар хорсун сырыыларын туһунан буолбакка, ойууннар тустарынан, кинилэр аан дойдуну анаарыылара, охсуһуулара, олохторо эбит диэн сабаҕалыыр уонна «олонхо» диэн уус-уран айымны туспа жанра буолуон сөбүн ыйар. Олонхо өйдөбүллэрэ ойууннааһын итэҕэлэ үөскүүрүгэр төрүт буолуон сөбүн сабаҕалыыр. Олонхону ырытыыга, олонхо үөскээбит кэмэ чуолкайа суоҕа көстөр диир (Эргис Г.У., Пухов В.И.). Бу хайысхаҕа автор бэйэтин сабаҕалааһынын киллэрэр. Чинчийиигэ олонхо өйдөбүллэрин билини наука көрдөрүүлэрин кытта тэннээн көрүүгэ олонхолор: К.Г. Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотур», И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур», П.П. Ядрихинская «Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр», К. Урастырап «Тойон Дьаҕарыма», Э. Эристиин «Буура Дохсун», Н.П.

Бурнашев «Кыыс Дэбилийэ» сүрүн өйдөбүллэрин ырытар. Бу ырытыгыга олонхо өйдөбүллэрэ биирдэрэ уонна кинилэр көрүүлэрэ наука көрдөрүүлэригэр маарыннаһара көстөр. Ааптар «Үһүээн» диэн мифтэри ааттыыр. Маныха аныгы ааптардар бу түбэлтэбэ «өс номохтор» диэн тылбааһы тутталларын бэлиэтиир тустаахпыт. «Хаос» диэни ааптар «Булкааһык» диэн тылбаастыыр. «Бүдүмүк өй-санаа» диэн ааттырыгар «бессознательное», өссө чопчулаан этгэххэ К.Г. Юнг «коллективное бессознательное» диэн өйдөбүлүн туттар. Үһүээннэри айыы туһунан араас быһаарыылары сэргэ киһи билэр-көрөр дьоһурун киллэрэн, ону ырытан көрөргө холонон уонна олонхолоһун киһи психофизиологической туругун туспа көрүнүн быһыытынан, киһи билэр-көрөр дьоһуругар кириэн сөбүн этэр. Ааптар мантан сиэттэрэн олонхону киһи билэр-көрөр дьоһурун көрүнэр киллэрэр уонна маннык суоллары быһаарарга холонон: Олонхо үөскээбит кэмин, уус-уран айымныы ханнык көрүнэр киирэрин; Олонхо сүрүн өйдөбүллэрин арааран ылыы; наука көрдөрүүлэрин кытта олонхо өйдөбүллэрин тэннээн көрүү; Олонхо итэҕэли кытта сыһыанын быһаарар инниттэн, олонхо өйдөбүллэрин ойууннааһын уонна христианскай итэҕэл сүрүн өйдөбүллэрин кытта тэннээн көрүү; олонхо аан дойдуну анаарыытын ырытан көрөргө холоноу.

Үлэ наукаҕа сананы киллэриитин быһыытынан ааптар тугу аабынарын кытта киһи сөбүлэхэр: үлэ киһи-аймах билиитин-көрүүтүн икки көрүнүн силбэһиннэриигэ олук буолуон сөп; олонхо дьон-сэргэ өйө-санаата сайдарыгар сабыдыалын, инники өртүгэр олонхо өйдөбүллэрин үөрэтии суолтатын ыйар; олонхолоһуну киһи психофизиологической туругун туспа көрүнүн быһыытынан көрөн, киһи билэр-көрөр ураты дьоһуругар киллэрэр.

Үлэ олоххо туттуллар суоллара эмиэ чопчулар: Олонхо өйдөбүллэрин салгыы үөрэтэргэ үлэ олук буолуута; Айылҕаны үөрэтэр наукаларга араас сабаҕалааһыны онорорго көмөтө; олонхолоһуну Киһи психофизиологической туругун туспа көрүнүн быһыытынан көрөн үөрэтэргэ олук буолуута; Олонхону киһи-аймах итэҕэлин төрдүн быһыытынан көрөн, итэҕэл өйдөбүллэрин айылҕа сокуоннарынан быһаарыыга; Айылҕа күүстэрин үөрэтиигэ, атын эйгэни кытта ситимнэниигэ, атын эйгэ сокуонун билэн, бу эйгэлэри кытары сыһыаны олохтуурга.

Үлэ ис хоһоонун батыһыннары көрдөххө хас түһүмэх ахсын киһи сонургуура кэккэлээн кэлэ турар. Холобура, Аан дойду хайдах оноһуллубутун, Космос куйаарын тутулун уонна туругун, Сиргэ киһи үөскээһинин туһунан араас омук түн былыргы үһүээннэрин ырытан көрбүт. Маныха аан дойду үөскээһинэ икки ньыманан бэриллэрин ыйар: Аяаччы, Танара, демиург айан оноруутунан эбэтэр ханнык эрэ

биир суол төрүттэн бэйэтэ үөскээн тахсытынан быһаарыллар. Бу көрүүгэ ааптар айыллыы туһунан саха санаатын сыһыары тушпута кэрэхсэнэр: «Олонхоҕо Космос куйаарын, Сири, киһини ким эрэ анаан араас матырыйаалтан онорорунан буолбакка үөскээһининэн быһаарыллар. Манна “айыллыы”, “айыы” диең өйдөбүл “оҥоһуллуу” диең өйдөбүлү бизэртэ, “айааччы” туох эмэ үөскүүр төрүөтүн быһыытынан көстөр. Онон, сахалыы өйдөнөрүнэн туох барыта бэйэтигтэн бэйэтэ үөскээн иһэр, эбэтэр айыллан үөскээн тахсар, онно төрүөт буолааччы “айааччы” быһыытынан көстөр».

2.1. түһүмэххэ Олонхо киһи-аймах түн былыргы айымньыта буоларын быһыытынан дьон-сэргэ олоһор, өйө-санаата сайдарыгар аан дойду омуктарың өйдөбүллэригэр төрүт буолбута диең ыйан туран: «Олонхо ойууннааһын итэбэлин өйдөбүлүн илдэ сылдыар, ойууннар үөскээһиннэрин, үс дойдунан кириилэрин-тахсыыларың, охсуһууларың-этиһиилэрин, сизэри-туому тутуһууну, кинилэр олох иһин охсуһууларың кэпсиир сүрдээх дириң ис хоһоонноох, үгүс өйдөбүллээх, элбэх арангалаах айымньы буолар. Олонхо фантазията, фабулата, киниэхэ көстөр киһи өйдөөбөт түгэннэрэ ойууннааһын өйдөбүллэрин кытта ыкса ситимнээх. Олонхо геройдара хаһан эрэ олон ааспыт саха улуу ойууннара буолаллар. Онон, олонхо кинилэр харага күүстэри кытта охсуһууларың саха омук олон ааспыт олоһун кытары холбуу тутан кэпсиир уус-уран айымньы буолар. Олонхо өйдөбүллэрэ, кини олоһу анаарыыта ойууннааһын курдук киһи-аймах түн былыргы итэбэлин иннинэ үөскээн баран, олон ааспыт саха улуу ойууннарың олохторугар буолбут түбэлтэлэри: ойууннар үөскээһиннэрин, кинилэр үс дойдунан айаннарың, охсуспут харага күүстэрин, аан дойду олоһун анаарыыларың илдэ үгүс үйэлэри туораабыт, киһи-аймах билиитин-көрүүтүн биир туспа көрүнүн сүдү туоһута. Бу тэннээһиннэртэн көрдөххө христианскай итэбэл уонна ойууннааһын итэбэлин сизэри-туому тутуһууларың өйдөбүллэрэ маарынаһар өттүлэрэ үгүс эбит. Иисус Христос үөскээһинин, төрөөһүнүн, кини онорбут “дыкилэрин”, дьону эмтиир дьобурун, Сиргэ кэлбит аналың саха ойууннарыгар көрүөххэ сөп. Ойууннааһын итэбэлэ христианскай итэбэл быдан иннинэ үөскээбитин быһыытынан, ойууннааһын христанство үөскүүрүгэр төрүт буолбут. Оттон ойууннааһын үөскээбит төрдүнэн, биһиги эрдэ эпиппит курдук, олонхо буолар. Онон олонхо өйдөбүллэрэ киһи-аймах өйө-санаата сайдарыгар улахан сабыдыаллаахтара көстөр», – диең төхтүрүйэ-төхтүрүйэ сорунуулаахтык суруйар. Бу санаатың ааптар тус миэхэ чугастык билсигэ эмиэ этэн аһарыыта эрэри, сэнээрбэт киһиэхэ соннуу сатаабатаба. Кини ол курдук олус сэмэй, сахалыы сытыары-сымнаһас майгылаах, кими даһаны быһа-хото эппэт, бэйэтэ-бэйэтигэр сылдыан дириңник хорутан толкуйдуур, санаатың ситимин

сатаан сааһыланар, улахан талааннаах чинчийээччи этэ.

2.3. түһүмэххэ Олонхону киһи барыта олус тартаран истэрэ, олонхо ис хоһооно дьиннээбэр, туттар тыла иччилээбэр, илбистээбэр, аан дойдуну анаарыта киэнэр, диринэр сытар диэн тоһоһолуур. Философияны бу курдук икки аны көрүү олонхо аан дойдуну анаарытын үөрэтии, чинчийи икки суол хайысхата буолуон сөп. Ол курдук, олонхо өйдөбүллэрин бэйэтин сөхсүтүү, сөргүтүү, ону таһынан бу өйдөбүллэри научнай философия көрүнгэр киллэри курдук икки суолунан сайдыан сөп. Ааптар олонхо өйдөбүллэрин салгыы чинчийиини маннык хайысханан көрөрө – бу үлэ сахаба ураты суолталаах өрүтэ.

Үһүс түһүмэх олонхо үс дойдутун ырытыгыга ананар уонна бу дойдулар Космос куйаарыгар бааллара этиллэр. Кинилэр ситимнэрэ, киирэр-тахсар аартыктара, сыһыаннара ыйыллар – манна барытыгар космология, физика аныгы билиилэрэ итэҕэтиилээхтик туттулар. Олонхо үс дойдутун туһунан өйдөбүлү ырытан чуолкайдааһынна холонорун аныгы аабааччы экчи ылыныаба. Салгыы Сиргэ киһи хайдах үөскээбитин туһунан олонхо өйдөбүлэ панспермия теориятыгар сөп түбэхэрин бэлиэтээн этэр. Сиргэ иччилэр олохсуйууларын, Сиргэ араас таһымнаах олох эйгэтэ баар буолуон сөбүн эмиз тус санаатынан ыйан көрдөрөр.

Түмүккэ олонхо айылҕаны үөрэтэр наукаларга, итэбэлгэ сыһыана, киһи өйө-санаата сайдарыгар сабыдыала бэлиэтэнэр. Олонхо киһи олоҕор-дьаһаҕар, өйүгэр-санаатыгар сүнкэн суолталаабын, олонхо өйдөбүллэрин салгыы ырытыы, үөрэтии, сайыннарыы хайысхаларын торумнаан көрөр – бу барыта билигин олоххо киирэр кыахтанна. Акулина Серафимовна тыыннааҕар маннык кэм кэлэн эрэрин билэн барбыта эрэри, баара буоллар тус бэйэтэ бу хамсааһынна айымньылаахтык кыттан өссө көмөлөһүө этэ диэн аһы-аба санаалаах бу сыаналааһыммын түмүктүүбүн. Аабааччы, чинчийээччи бу ураты, уу сахалы суруйбут үлэтиттэн хараба аһыллыа, өйө тобуллуо, сахалы санаата, толору толкуйа аһыллан арыллыа диибин. Үлэ аныгы саха дьоно олонхону өйдүүрүгэр улахан көмөлөөбүн оҕону-ыччаты кытта үлэлии сылдьар тус уопутум мэктиэлиир.

пед.н.к., М.К. Аммосов аат. ХИФУ профессора
Г.С. Попова – Санаайа

Попова Акулина Серафимовна

1947 с. балаҗан ыйын 11 күнүгэр холкуостаах дьизэ кэргэнигэр Таатта оройуонун Уус-Амма нэһилиэгэр Соҕуй бөһүөлэгэр төрөөбүтэ.

1954 с. Чымынаайы начаалынай оскуолатыгар үөрэнэ кирибитэ, онтон салгыы Чычымах, Чөркөөх орто оскуолаларыгар үөрэммитэ. 1974 с. Саха государственной университетин биолого-географической факультетын биология салаатын бүтэрбитэ. 1974-1984 сс. үөрэммит факультетыгар биоорганической химия кафедратын лаборанынан үлэлээбитэ. Онтон 1984-1997 сс., сынньаланна тахсыар диэри, «Урожай» республикатааҕы тыа хаһаайыстыбатын институтун сүрүн специалиһа этэ.

1996 с. философской наука доктордара А.Г. Новиков, В.Д. Михайлов салайыларынан «Олонхо өйдөбүллэрин бүдүмүк өй-санаа аан дойдуну анаарытын быһыытынан көрөн ырытыы (олонхо космологической ис хоһоонун логико-гносеологической аналиһа)» тиэмэбэ философской наукаҕа кандидатскай диссертацияны республика наукатын историйатыгар аан бастакынан сахалыы суруйан ситиһиилээхтик көмүскээбитэ.

2002-2009 сс. Г.Д. Бястинов – Бэс Дьарааһын аатынан Чымынаайы орто оскуолатын научнай салайааччытынан үлэлээн, педагогической коллективы үгүс сонун бырайыактары онорууга көбүлээн, улахан сэргэхсийиини таһаарбыта.

2004 с. «Утум» иитэр-үөрэтэр көнүл киин тэрийээччитин, көбүлээччитин, тыыннааччытын быһыытынан уонна бу киин аатытан элбэх республикатааҕы бырайыактарга кыттыбыта.

Акулина Серафимовна дойдутун, дьонун туһугар кыһамнытын үрдүктүк сыаналаан, биир дойдулаахтара Таатта улууһун Орто-Амма нэһилиэгин бочуоттаах гражданина аатын инэрбиттэрэ, «Таатта

улуһун сайдыгыгар уһулуччулаах үтүөлэрин иһин» бэйэни тутгарбытгара, үлэ бэтэрээнэ буолбута.

Уонтан таһса кинигэни, үгүс ыстатыйаны тус бэйэтинэн уонна дьону кытта кыттыһан суруйбута. Ол курдук, Чымынаайы оскуолатын 75 сылыгар аналлаах кинигэни сүрүн онорооччу, «Утум» иитэр-үөрэтэр киин үлэтин чэрчитинэн тэриллибит экспедиция уонна этнопедагогическай, культурологическай аабылар түмүктэринэн «Алампажа айан» диэн икки чаастаах кинигэни таһааттарыы көхтөөх кыттааччыта буолбута, «Биһиги төрүттэрбит» диэн төрөөбүт дойдутун дьонун-сэргэтин туһунан кэпсиир кинигэни таһааттарбыта.

2005 с. краевед М.А. Петров хомуйбут матырыйаалынан, кини кыһа О.М. Ильиналыын, Дьохсоҕон нэһилиэгин дьонун Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар бойобуой суолларын сиһилии көрдөрөр «Сырдык ааттарын үйэтитэн» диэн кинигэни бэлэмнээн таһаарбытгара.

«“Сааскы кэм” романынан сирдэтэн» (2009) В.В. Блахировальын суруйбут кинигэлэригэр Саха народнай суруйааччытын Амма Аччыгыһа өлбөт-сүппэт айымньытыгар ахтыллар 105 дьонун прототиптара кимнээх буолалларын быһааран биирбиттэрэ.

Акулина Серафимовна оҕо эрдэҕиттэн хоһоон суруйар этэ. Айымньыллара «Таатта», «Кыым», «Туймаада саната», «Орто дойду сонуннара» хаһыаттарга бэчээттэммиттэрэ. Араас кэмгэ суруйбут сүүһүнэн хоһооннорун балачча улахан хомуурунньуга 2009 с. «Мин саха уйулҕам» диэн ааттанан күн сирин көрбүтэ.

2010 с. Аҕа дойду Улуу сэриитигэр Уус-Амма нэһилиэгин дьоно кыргыһыы толоонугар уонна тыыл кыһарҕаныгар кыттыыларын туһунан «Сүгүрүйэбит, махтанабыт, кэриэстиибит» кинигэни М.М. Бочиналыын бэчээттэспиттэрэ.

Акулина Серафимовна «Олонхо атыгар мэнэстэн» үлэтин тус бэйэтэ бэчээккэ бэлэмнээн, кинигэ кыһатыгар хаалларбыта 2010 с. бэчээттэнэн тахсыбыта. Хомойуох иһин, кини ити дьонуннаах кинигэтин илиитигэр тутан көрбөккө, ити сыл ыам ыйын 8 күнүгэр тапталаах дойдутуттан букатыннаахтык арахсыбыта.

Научное издание

Попова Акулина Семеновна

**ОЛОНХО ӨЙДӨБҮЛЛЭРИН БҮДҮМҮК ӨЙ САНАА ААН
ДОЙДУНУ АНААРЫТЫН БЫҢЫТЫНАН
КӨРӨН ЫРЫТЫ**

Техн. редактор С.Д. Львова
Компьютерная верстка В.Н. Габышев
